Dr.Mohammad Saleh Ebrahimi Zanayani Kurd

بسم الله الرحمن الرحيم

لاپەڕەی کتێب وەك شاپەڕە کە ڕۆحی ئێمە
بۆ لای نور و ڕوناکی دەخاتە هەڵفڕین

«ویلتێر»

□ زانایانی کورد
□ نووسراوی جەنابی محەمەدسالّح ئیبراهیمی محەمەدی (شەپۆل)
□ پەخشکار: چاپەمەنی سەقز (محەمەدی) تەلەفوون: ٢٣٥٩٤ ـ ٠٨٧٤
□ ویراستار: نەجیبە ئەحمەد ـ خالد خاکی ـ هەژان بابامیری
□ چاپی یەکەم ١٣٧٩ هەتاوی ـ تاران
□ ئەژمار : ٥٠٠٠ دانە
□ پیتچن: کامپیۆتێری ئەندیشە سەقز
□ ئەم کتێبە لە چەن وتاری جیاجیا پێكهاتووە.
□ شابەك : ٨ ـ ٣٥ ـ ٦٧٢٠ ـ ٩٦٤

سەرەتا و بەرکول

خودایە هەر تۆکارسازی، هەر تۆ فریادڕەسی بۆ بێ دەرەتانان، سپاست دەکەم کە لەم دنیای پەشێو و تەژی لە دێو و درنج و پڕ لە ئاژاوەدا کە باو باوی: شەڕ و گەڕ و گزی و فزی یە و دێوەزمەی دەرد و ئازار دولیگانەی کولّ و کەسەری بەسەردا بەرداوەتەوە، لەم رۆژگارە وەیشومە و تاڵەدا، کە کەس بەهاواری کەسەوە نایێ و لە دۆعا و نزا و ئاە و ناڵە بەولاوە هیچ لەدەس نایێ و خەڵکی موسوڵمانی هەڵەبجەی هێرۆشیمای کوردستان، لە بەر چڕە دوکەڵی گازی خەردەل و سیانور و گازی شیمیایی و لە بەر سوتان و برژان، چاوی سور و تەڕیان دەبڕیە ئاسمان و دەستی کەم هێز و سستیان بە لەرزۆکی، پان دەکردەوە و لە بەر خوا دەپاڕانەوە: خوایە ئەم هەموو زوڵمە زۆرە لە وزە و تاقەتی ئێمە بەدەرە، تۆش هەڵی نەگری و بە فریامان وەرە و بە دەستی توانای پڕ مێهر و محەبەتی خۆت ئەو زوڵمە ناحەقە، مل شکێنە و ئەم رەنجە دڵ تەزێنە و ئەم داخ و دەردە، بێ وێنەیەمان لە بەر بڕەوێنە و لە سەرمان لابە و خۆت فەرموتە: تۆڵەی مەزڵوم لە زاڵم و تۆڵەی بزنی کۆڵە لە بزنی شاخدار، دەستێنمەوە، تۆڵمان لە سەدام بۆ بستێنەوە و لە بەر لوتف و کەرمی خۆت تەمی نەگبەت لە سەرمان بڕەوێنە، بۆ خاتری پێغەمبەران و ئەنبیا و ئەولیا و پیاوچاکان و بۆ خاتر ئەو زانا و دانایانەی وا، ئیمام محەمەد غەزالی لە پەسەندنی ئەوانا فەرمویەتی: فەرهەنگ و دینی ئیسلام لە سەر چوار کۆڵەکە دانراوە، کەسێ لەوان زانا و عولەمای ئامێد و شارەزور و دینەوەرن، ئەگەر خوا زانا و عولەمای ئەو سێ شوێنەی بە دینی ئیسلام نەدایا، فەرهەنگی ئیسلام ئاوا قەوام و دەوامی نەدەبو. دەی خۆ ئێمەی خەڵکی مەزڵوم و ستەم لێکراوی هەڵەبجەی سوتاو،

بەشێکین لە مەڵبەندی شارەزور، جا ئەوە بو، خوا هاتە سەر تەڕەحوم و تیشکی بەزەی خودای تاك و پاك بزوت و سروەی خۆشی و شادی ئەنگوت و گزینگی نوری خوا تاریکایی زۆرداری و هەوری پیس و چڵکنی زوڵم و ستەمی ستەمکارانی نالەباری وەها رامالی، لاسار و مارز و زاڵم تەرت و تونان بون، کە داری بە سەر بەردیەوە، نەما و تون بە تون بون و بە دەردەکەی پار چون، خوای دادگەر، لە ژێر شا باڵی پیرۆزی خۆیدا دڵ بریندارى و نیگەرانی لە بیر بردنەوە و ئاگردانی دڵە تەپێ و سەرگردانی، بە جارێك کویر بونەوە، کز و کەساس و نەدار و بیمار و دەردەداری، ئەوسا، هەموو تیر و تەسەل و بەدەماغن، ئێستا بە دڵی خۆش و هیوا بەدواڕۆژ و بە چاوی رونەوە، ژیان بەڕێوە دەبەن...

کوندەبوی، وەیشومە فڕین و قەلەڕەشکەی بێ فەڕ لەفڕین کەوت...

باوی توتی شەکەر شکێن هاتەوە، کە بە گۆفت و لفتی شیرینی خۆی شەکەر ببارێنێ و خوێنتاڵی بتارێنێ، بولبول بەرگی کەساسی لە بەرخۆ داڕنیوە و پەردەی بێ دەنگی دادڕیوە و زۆر بە راشکاوی بەرانبەر بە گوڵی دڵخواز، خۆی دەنوێنێ و بۆی دەخوێنێ و دەچریکێنێ. خەڵکی خاوەن بیر و ژیر و خامە بە دسیش قەڵەمیان خستەگەڕ و....

بەڵام چونکا ئەوانەی لەبازاڕی عیلم و زانین و وتاردا، گەوهەر فرۆشن و دورناسن، کەمتر بە زمانی کوردی باس و خواسی گەڕناسان و زانایان و سەرناسانی کوردیان کردەوە، بەڵکو زیاتر بە زمانی عەرەبی و... نوسیویانە، جا لەبەر ئەوەی مێژوی زانایان پر لە شانازی و خۆشی یە و لە چێژە و بەرامەشدا، بەرەوبەری هەنگوین و گەزۆشە، کە بە داخەوە ئەوانەی کە بە زمانی کوردی بۆ دوایاندا هەڵوەداون، نە دیار ماون؛ جا ئەوە بو کەوتمە سەر ئەو خەیاڵە، کە بە زمانی زگماکی و کوردی بە ئەندازەی وزە و زانینی خۆم ئەوەندەی بۆم لوا، لە باس

و خواس و بەسەرهات و زانایی و دانایی و مێژوی گەورە پیاوان و هەستیاران و شاعیران و خاوەن ناوان و سەرداران و هۆنەر و هونەری کورد و کوردستان کۆ بکەمەوە و ئەوەی لەنێو دو تۆی کتێبی عەرەبی و... دیتومە و ئەوەی لە پیاوە ژێر و پیرەکانی راست و ئاگادار بیستومە، بی‌نوسمەوە و ناوی لێ بنێم:

«ژیناوەری: زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامدا» ـ «یا گەنجینەی فەرهەنگ و زانست.» هەمو نیاز و ئاواتیشم هەر ئەمەیە کە زانا و هەستیاران و خاوەن هونەران و حانەوادە گەورەکانی کوردستان، ناویان بە کوردی لە ناو ناواندا هەر بمێنێ و لە ناو نەچن.

ئەم کتێبە لە راستیدا بەرگی دووەمی ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامدایە و کتێبی «زریزەی زێرین» لە چاپدراوە و بەرگی ٤ و ٥ و ٦یش حروفچینی‌یەکەی بە کامپیۆتر(رایانە) تەواو بوە، خوا یار بێ، یەك بە دوای یەکدا لە چاپ ئەدرێن.

لەم کتێبەدا بە تەرتیبی حروفی ئەلف‌وبێ ناوی زانایان و شاعیران و هونەروەران، براوە و لەم ناودارانە قسە کراوە: ئەبوحەنیفە دینەوەری بیروڕا و نوسراوەکانی، ئەمیر شەرەفخان بدلیسی و هەڵسەنگاندنی شەرەفنامە، ئەبوعەلی ئیسماعیل قاڵی دیاربەکری، ئەمیر تەوەکول کامبوزیا کوردی زافەرانلو، ئەبو فیدا ئیسماعیل کوڕی ئەییوب شازادەی کورد، ئەدیبی، ئاوات، ئیل‌بەگی، بەرزنجی نۆدیی، بەرزنجی: کاکە ئەحمەد شێخ، خانای قوبادی، رەبیعی، رەزا کەلور، زەهاوی، سەرەتا، ویژاوەری بەزاراوەی لوری، شەهید شاریکەندی، چریکەی فەقێ ئەحمەد، کۆکەیی، کوردعەلی، ماجدی، محەمەدی، مودەریس، مەولەوی مەهابادی، سەیدمحەمەد کوردی، مەستوورە خانم، یونس کاتب و ساز و ئاواز و مێژولکەی موسیقای کوردی و بیروڕای هونەروەران.

لە دوایـیدا لە زانـایـان و دڵـپاکـان داوا ئەکـەم ئەگـەر لـەم نـوسـراوانـەدا هەڵەیەکیان بەر چاو کەوت بە شێوەیەکی دڵسوزانە بۆخزمەت بە زمانی کوردی، پیاوەتی بکەن و بەرستە و واژەی جوانتر و گونجاوتر بۆم پینە بکەن.

شەپۆل

دووەمی ئازەری ١٣٧٢ی هەتاوی

٢٢ی نوامبری ١٩٩٣ی زاینی

٨ی ج ٢ی ساڵی ١٤١٤ی مانگی

تاران.

پێرست

مەبەست	لاپەڕە
((ئە))	
ئەبوحەنیفە دینەوەری	١٢
پلە و پایەی ئەبوحەنیفە	١٤
سەرچاوە	١٦
دینەوەر و ناوی هەندێ لە زانایانی دینەوەر ـ کۆبە	١٧
ئەمیر شەرەفخان بدلیسی و لێکۆڵینە وەیەك لە سەر شەرەفنامە	١٩
خاتیمە	٢٤
ناوی هەندێ لە زانایانی بدلیسی	٣٨
ئەبوعەلی ئیسماعیل قاڵی دیاربەکری	٤١
ناوەکانی وشتر ـ کۆبە	٤٢
سەرچاوە	٤٣
ئەمیر تەکول کامبوزیا کوردی زافەرانلو	٤٦
سەرچاوە	٥٠
ئەبوفیدا ئیسماعیل کوری ئەییوب شازادەی کورد	٥١
سەرچاوە	٥٣
ئەدیبی: عەللامە حاجی مامۆستا مەلاحەسەن	٥٤
سەرچاوە	٥٥
ئاوات: بەڕیز سەید کامیل شا ئیمامی	٥٧
ئاوات و شیعرەکانی	٥٩
شیعر و هۆنە	٦٠
شەو	٦١
بەهار هات	٦١
شنەی بەهار	٦٢

بەهاری تازە	٦٤
بەهار	٦٦
زەماوەندی بەهار	٦٨
خاسەکەو	٧٠
زستان	٧٢
وێنەی ئاوات	٧٣
ئیل‌بەگی لە روی تەرجەمەی ئەدیب الممالك فەراهانی یەوە	٧٤
نوکتە	٧١

«بێ» –

بەرزنجی: مەولانا عەللامە نۆدێی	٧٩
هۆنە لە پەسەندی پێغەمبەردا	٨٠
نوسراوەکانی نۆدێی	٨١
نوکتە	٨١
سەرچاوە	٨٩
بەرزەنجی: حەزرەتی شێخ کاکەئەحمەد عارفی ناودار	٩٠
ستایش	٩٢
شێخ رەزا وکاك ئەحمەد و موخلیس و کاکەئەحمەد	٩٤
شیعر حەمدی	٩٦
سەرچاوە	٩٧

«خێ» –

خانا: خانای قوبادی	٩٨
هۆنە و شیعر	١٠١
زانای ناودار خانای قوبادی	١٠٤
خانای قوبادی و خۆیندن	١٠٨
شیعر و هۆنە	١٠٩

ڕیبازی خانای قوبادی ١١١
شاعیر و تەنی ١١٤
هومام تەورێزی ١١٦
هۆنە ١١٦-١١٩
بیروڕای خانا کۆن نابێ ١١٩
ئەویندار ی خانا ١٢١
لەبارەی‌میژوییەوە ١٢٣
نوکتە ١٢٤
وەزنی شیعری شیرین و خەسرەو ١٢٥
سەرچاوە ١٢٦
ئەدەبی کوردی نیزامی گەنجەوی ١٢٩
ئەدەب و هۆنە ١٣٠

«ڕێ» –
ڕەبیعی: ئوستاد مەلا محەمەد ١٣٣
ڕەزا کەلور: میرمحەمەد: ڕەزا کەلور، کرماشانی ١٣٨
سەرچاوە: ١٤٢

«زێ» –
زەهاوی: جەمیل صدقی زەهاوی ١٤٣
سەرچاوە: ١٥١
ۆینەی پیری و ژیری زەهاوی ١٥٤

«سین» –
سەرەتا: نەتەوەی ورکێن؟ ١٥٥
سەرەتای ۆیژاوەری بە زاراوی لوڕی:(و تاڕیکە) ١٧٢
سەرچاوە ١٧٦

« شین » ـ

شاریکەندی: عەللامە، مەلاکەریم شاریکەندی: ١٧٧

سەرچاوە(کۆبە): ١٨٠

وێنەی شەهید شاریکەندی: ١٨١

« فێ » ـ

فەقێ: چریکەی فەقێ ئەحمەد ١٨٢

نوکتە ١٨٦

بیروڕای ئەمیر شەرەفخان ١٨٧

بیروڕای هەندێ لە مێژونوسان ١٨٨

نوکتە ١٩١

وێنە ١٩٤

« کاف » ـ

کۆکەیی: مەولانا مەلا مارف کۆکەیی ١٩٥

وێنەی شیعری کوردی ٢٠٣

شیعر بۆ سێلاو ٢٠٤

شیعری کوردی مەلامارف لە ستایشی خوادا ٢٠٧

بڕە شیعرێکی فارسی ٢٠٩

سەرچاوە ٢١٢

کوردعەلی: محەمەدکوردعەلی ٢١٣

سەرچاوە ٢١٧

وێنەی کوردعەلی ٢٢٠

« میم » ـ

ماجدی: زانای ناودار مامۆستا مەلا عیصامەدین ماجدی ٢٢١

سەرچاوە(کۆبە) ٢٢٧
محەمەدی: بەڕێز حاجی ماموستامەلاعەبدوڵڵا محەمەدی ٢٢٨
مودەریس: زانای ناودار، ئیمام شافیعی ڕۆژگار ماموٚستامەلاکەریم مودەریس ٢٣٠
مەولەوی: مەلاعەبدولقادر مەولەوی مەهابادی ٢٣٦
سەرچاوە ٢٣٨
مەولەوی: مەلاعەبدوڵڵامەولەوی ٢٣٩
نظریەی مەولەوی ٢٤٠
مەولاناسەیدمحەمەد کوردی ٢٤٣
سەرچاوە ٢٤٤
مەستوورە: ماەشەرەف خانم مەستوورەی کوردستانی ٢٤٦
مەستوورە کێ بوە و لە کوێ بوە؟ ٢٤٧
میرزاعەلی ئەکبەر و مەستوورەخانم ٢٤٨
مەستوورە ٢٤٩
غەزەل ٢٥٢
بە زاراوەی هەورامی ٢٥٣
سەرچاوە ٢٥٦

یێ –

یونس کاتب ٢٥٨
ساز و ئاواز و موسیقای کوردی ٢٦١
بەیتبێژان ٢٦٤
ناو یا نۆتی هەندێ لە گۆرانی.... ٢٦٩
بیروڕای مەلامەحمود بایەزیدی ٢٧٢
ئەمیر شەرەفخان ٢٧٣
سەرچاوە: ٢٧٥

ئەبوحەنیفەی دینەوەری کورد

ئەبوحەنیفەی دینەوەری لە ویژاوەری و نەحو و واژەناسی و لە تاریخ و جوگرافیا و ئەستیرە و گیاناسیدا زور شارەزا بووە و سەیدجەلال تارانی ئەوی بە ریازی زانی سەدەی سیوەمی مانگی داناوە[1]

کە لە ئیسفەهاندا خەریکی رەسەدی ئەستیرەکان بووە و زیجی تەرتیب داوە.

ئەبوحەنیفەی دینەوەری کورد کە هاوشانی جاحیزە لە زانستی ئەقلّی دا تەلای دەستە و شاری رۆژگاری خۆی بوە و زانستی شیمی داهیناوە و لە زوربەی زانستەکانی خولی خۆیدا دەسی بالای هەبوە و لە زانستی ریازیشدا نوسراوەی هەیە لە ٢٨١ کوچی مانگی و ریکەوتی ٨٩٥ زاینی وەفاتی کردووە.

ئەبوحەنیفە ئەحمەد کوڕی وەنەند دینەوەری:

نیوی ئەم زانایە و ناوی باوکی و کونیەی لە کتیبە کۆنە و تازەکاندا بەو جۆرەیە وا لە سەرەوە نوسیومانە، بۆوینە کوڕی نەدیم لە ئەلفیهرست دا هەروای نوسیوە.[2]

چۆن لە دینەوەریش بوە، بە دینەوەری ناودارە. یاقوتی حەمەوی، ئەعلامی زەرکلی، میژوی ویژاوەری ئیرانیش باپیرەی ئەم دینەوەریەیان بە (وەنەند) ناوبردوە.[3]

ئەعلامی زەرکلی لە بابەت ئەبوحەنیفەی دینەوەریدا دەنوسی:

دینەوەری (...ـ٢٨٢=...ـ٨٩٥م) ئەحمەد بن داوود بن وەنەند،

١- گاهنامۀ سالی ١٣٠٧ بە نقل لە تاریخی ـ مەشاهیری کورد نوسراوی زانای ناودار ئوستادبابامەردۆخ رۆحانی (شیوا)لاپەڕەی ٨، چاپی ١٣٦٤، سروش، ج ١ـ

٢- محەمەد بن ئیسحاق نەدیم لاپەڕەی ٨٦ چاپی ١٣٥٠ هەتاوی تاران.

٣- ئەعلامی زەرکلی: ج ١ لاپەرەی ١٢٣ چاپی شەشەم ١٩٨٤ ز.

ئەبوحەنیفە موهەندیس، مووەریخ، گیاناس، لە نەوابیغی رۆژگارە، لە ئەبوحەیانی تەوحیدی نەقڵ دەکا کە وتویەتی: ئەبوحەنیفە حیکمەتی فەلاسیفە و بەیانی عەرەبی پێکەوە کۆ کردۆتەوە و بە مجۆرەش ناوی نوسراوەکانی دەبا: ئەخبار تیوال لە مێژودا، ئەنوا کە ئەمەیان لە گەورەترین و پڕ بایەخترین نوسراوەکانی ئەبوحەنیفەیە، تەفسیری قورئان کە ١٣ جەڵدە، ماتلحق‌فیه‌العامه، شێعر و شاعیران، فەساحەت، قسە لە حیسابی هێند، جەبر و موقابەلە، بولدان، اصلاح‌المنطق، و...ی نوسیوە. مێژونوسان زۆریان بە ئەبوحەنیفەدا هەڵگوتووە.[1] برۆکلمان لە وتارێک‌دا لە دایرةالمعارفی ئیسلامی‌دا نوسیویەتی: راست تر ئەمەیە کە بڵێین ئەبوحەنیفە ئەحمەد کوڕی وەنەند لە دەهەی یەکەمی سەدەی سێهەمی کۆچی مانگی لە دایک بووە. یاقوت لای وایە کە چار شەو لە مانگی ج ١ مابو لە شەوی دوشەمە ساڵی ٢٨٢ مانگی بارگەیٚ بەرەو لای خوا تێکناوە.

هەندێ زانای تریش ٢٨١ و بە قسەیێ تریش لە ٢٩٠ وەفاتی کردووە.[2] دینەوەر لە سەدەی چارەمی کۆچی روی کردە وێرانی و لە سەدەی شەشەمدا دوای هێرشی تەیمورە شەلە بە تەواوی وێرانٚ بو.

دینورگان و شتراویس چونەتە دیدەنی کەلاوەکانی شاری وێران کراوەی

١- تاج‌التراجم ـ خ وار شادالاریب ١:١٢٣ والجواهیرالمضیة١:٦٧ وانباه‌الرواه ١:٤١ و خزانه‌الادب للبغدادی ١:٢٥ و ئەمیر مستەفا شەهابی، لە مەجەلەی مەجمەعی عیلمی عەرەبی ٢٦:٣٤٦ و تارێکی لە بابەت دینەوەریدا نوسیوە ـ بڕوانە مجلەالعرب ٩:٢٩٥ ئەم سەرچاوانە زەرکلی لە کۆبەی کتێبەکی خۆیدا نەقڵی کردون.

٢- دینەوەر، ناوی شارێکە لە نێوان کەنگاوەر و کرماشان‌دا بوە و بە ئەندازەی دو بەش لە سێ بەشی هەمەدان بوە و ماوەیەکی زۆر بە (ماە کوفە) ناودار بوە، پڕو تەژی بووە لە زانا و دانا و خواناس، لە راستیدا زانکۆیەکی گەورەی سەردەمی خۆی بووە. هۆزێ شوهجانی کورد لەو ناوە و دەور و بەری دینەوەر ژیاون.

دینەوەر.

زانایانی شاری دینەوەر بە ناو بانگن. فەرید وە جدی لە دایرةالمعارف القرن الرابع عەشەر،[1] بێجگە لە ئەبوحەنیفە و کوڕی قوتەیبە، پێنج زانای تری دینەوەری ناو بردوە و یاقوت حەمەوی فەرمویەتی: کوڕی زۆر لە ئەهلی ئەدەب و حەدیس خەڵکی دینەوەرن.

ئیمام محەمەدغەزالی فەرمویەتی: دینی ئیسلام لە سەر چار ستون راوەستاوە، سێ لەوانە: زانایانی دینەوەری و شارەزۆری و زانایانی ئامیدی کوردن، ئەگەر خودا ئەو زانایانەی بە ئیسلام نەدابا لە وانە بوو فەرهەنگ و زانینی خانوبەرەی ئیسلام تێك بتەپێ.

پلە و پایەی ئەبوحەنیفە دینەوەری.

ئەبوحەنیفە دینەوەری لە زانستی جۆربەجۆرە و فەن و هونەری رۆژگاری باوی ئەو سەردەمە خاوەن نەزەر بوە و کتێبی نوسیوە. نەدیم لە ئەلفیهرستدا فەرمویەتی: ئەبوحەنیفە لە نەحو، هەندەسە، واژە و لوغەت، حیساب و ئەستێرە ناسیدا خاوەن بیر و ڕابوە و پانزدە جەڵد لە کتێبەکانی ئەوی بەم جۆرە ناو بردون:

١) کتێبی نەبات و گیاناسی.
٢) فەساحە.
٣) کتێبی ئەنوأ.
٤) کتێبی قبلە و زەوال.
٥) کتێبی بەحس لە حیسابی هێند.
٦) کتێبی رەد لە سەر(لُغْزةالاصفهانی ـ لُغْزة بە واتای رەسەدە).

---

١ – دایرةالمعارف قەرنی رابیع عەشەر ج ٤ پەڕەی ١١٥ چاپی چارەم.

٨) کتێبی بولدان.

٩) کتێبی جەمع و تەفریق.

١٠) جەبر و موقابەلە.

١١) کتێبی ئەخبارالطوال(تاریخی عومومی).

١٢) وەسایا.

١٣)کتێبی نەوادری جەبر.

١٤) کتێبی شیعر و شاعیران.

١٥) کتێبی مایلحق فیەالعامە:

تەزکەرە نوسان و زانایانی تریش کتێبی دیکەشیان بۆ نوسیوە. یاقوت لە(مُعْجَمُ اُلْادباٰءارشاد)دا[1] لەگەڵ ئەوەش کە قسەی خۆی لە نەدیم گێراوەتەوە، بێجگە لەو کتێبانەی وا لەبەرا ناو براون ئەم کتێبانەشی بۆ نوسیوە:

١٦) کتێبی باه.

١٧) کتێبی کسوف.

١٨) کتێبی اصلاح‌المنطق. (نەسبنامەی کوردان)

لە پاشان لە قەولی ئەبوحەیان تەوحیدی‌یەوە کتێبی لە تەفسیری قورئان‌دا بۆ نوسیوە بەم جۆرە ١٩ کتێبی داوەتە پاڵ ئەبوحەنیفە.

سەلاحەدین سەفدی کە لە ٦٩٦ لە دایك بوە و لە ٧٦٤ وەفاتی کردوە و (گۆستا و فلۆگێل)خۆرهەڵات ناسی ئەلمانی (١٨٠٢ـ ١٨٧٠ زاینی) کتێبی تریان بە ناوی: (بەیان) و نامیلکەیەك لە پزیشکی‌دا بە نوسراوەی ئەبوحەنیفە زانیوە.

کاتێ سرنجی ئەم کتێبانە بدرێ جوان دەرئەکەوێ ئەو نوسخەی ئەلفیهرستی کوڕی نەدیم کە لای یاقوت بوە لەگەڵ نوسخەی چاپی ئیستادا

١- یاقوت: ارشادالاریب (معجم الادبا ج ٣ لاپەڕەی ٢٦ تا ٣٢ دارالفکر بیروت ١٩٨٠ ز چاپی سێوەم.

جیایی هەبوە، گرینگی و بایەخی کاری ئەبوحەنیفە لە ریشتەی ریازی و ئەستێرەناسیدا دەرئەکەوێ.

ئیستا گەرەکمانە هەندێ لەبابەت واتا و ناوەرۆکی کتێبەکانی ئەبوحەنیفەوە بدوێین.

١) کتێبی نەبات:(کە لە ٦ جەڵدی گەورە دایە، ئەم پەڕاوە لە بابەت ناسینی ناوی ئەوجۆرە گیایانە کە لە شێعر و ئەدەبی عەرەبدا هاتون. ئەم کتێبە کەم وێنە و بە نرخە، هەر چون تا ئێستا بە داخەوە نوسخەی ئەسلی ئەو کتێبە گیر ئێمە نەهاتوە، بەڵام چەن بەشێکی لە کتێبەکانی موخەسیس: (اِبنْ سَیِّدَه) و شوێنەواری کوڕی بەیتار نەقڵ کراوە و ئەویان بە دایرةالمعارفی گیاناسی زانیوە.[1] ٢) کتێبی فەساحة لە زانستی بەلاغەدایە.[2] ٣) ئەنوأ لە بابەت ئەستێرەناسی و مەنزڵەکانی مانگ و شتە سیرەکانی ئاسمانە و زۆر جێگای سەرەنج دانی زانایانی ئەم زانستە بوە و پەسەندیان کردوە و ئەورەحمان سۆفی ئەستێرەناسی گەورەی سەدەی چارەم لە کتێبی « صورالکواکب »ی خۆیدا لەم بابەتەوە نوسیویەتی:

هەرچەن ئێمە لە زانستی ئەنوادا کتێبی زۆرمان دیوە، بەڵام تەواوترین و کاملترین ئەوانە لەم زانستەدا کتێبی ئەبوحەنیفەی دینەوەرییە.

٤) کتێبی قبلە و زەوال لەوە ئەچێ لەبابەت ناسینی قبلە و نیوەڕۆی شەرعی‌یەوە بێ.

٥ و ٦ـ کتێبی حیسابی دەور و وەسایا. ئەم دو کتێبە لەبابەت میراث و بەش بردنە، حاجی خەلیفە لە «کەشف ظنون»دا بی ئەوەی ناوی ئەو دوانە بەری

١- بڕوانە دانیشنامەی ئیران و ئیسلام پەڕەی ٦٤٠ و ٤٥٧

٢- نوکتە: اِبنْ سَیِّدَه، لوغەت ناسی ئەندەلوسی لە ٤٥٨ کۆچی وەفاتی کردوە و کوڕی بەیتار، دارو و گیاناسی ئەندەلۆسی سەدەی شەشەمی کۆچی‌یە.

لە باسی میراتدا قسەی لێوە کردون.

٧) کتێبی ڕەد لە (لُغْزةالاصفهانی) ئەبوحەنیفە ئەم کتێبەی لە سەر ڕەدی ڕەسەدی کە ئیسفەهانی لەو ڕۆژگارەدا ئەنجامی داوە، نوسیوە و پڕار و هەڵاویژی لە سەر کردوە لە ڕاستیدا پیاچونەوەیە کە لەبابەت ڕەخنە گرتن و وەڵام دانەوەیەك کە ئەم دو زانایە لە یەکتریان گرتوە.

٨ و ٩ و ١٠- کتێبی بەحس لە حیسابی هیند و جەبر و موقابەلە و نەوادری جەبر لە ریازیدایە و هەندێ لە زانایانی ئوروپایی ئەوەیان بە ناوی (تەخت لە حیسابی هیند)دا باس کردوە.

١١) کتێبی جەمع و تەفریق، عەبدولمونعیم عامیر نوسیویەتی: ئەم کتێبە لە زانستی ریازیدا نییە، بەڵکو لەبابەت زانستی بەلاغەوەیە کە لە مێژەوەیە کەوتۆتە بەر سەرنج دانی زۆری لە نوسەرانی عەرەب.

١٢) کتێبی شێعر و شاعیران. تەزکەرە مانەندێکە، وێنەی کتێبی قوتەیبە، کە هەر بەم نێوە هەر لەو ڕۆژگارەدا نوسراوە، کوڕی قوتەیبە بە زاهیر چار ساڵ دوای ئەبوحەنیفە ئەحمەد کوڕی داوود وەنەند واتا: لە ساڵ ٢٨٦ ی مانگی کۆچی وەفاتی کردوە.

١٣) کتێبی مایلحق فیەالعامة لە بابەت ئەو هەڵانەوەیە کە لە نێو بۆرەپیاوان و پیرەژناندا روی داوە و بە شێوەی لحن‌العوام زبیدی و لحن‌العامة ابوحاتم سیستانی‌یە، زبیدی لە ٧٩ وەفاتی کردوە و سیستانیش لە ٢٤٨ وەفاتی کردوە.[1] سەرچاوە: لە ١٦ نوامبر ١٩٨٦ ز و ٢٥٩٨/٨/٢٧ کوردی و ٢٧ گەلاریزانی ١٣٦٥ هەتاوی ساڵی ٤ ژمارەی ١٤٩ ڕۆژنامەی شەهادەی کوردی مەبەستی جوان لە بابەت ئەبوحەنیفە دینەوەری بە قەڵەمی (شەپۆل) بڵاو

١- دینەوەر ناوی چومێکیشە کە لە کێوەکانی خۆرئاوای (کەندۆڵە) و باکوری سەر تەخت و بەشی سەنقور و کێوەکانی (خودابەندەلو) سەرچاوە ئەگرێ.

کراوەتەوە. مکتبةالاوقافالعامة ٤٢. خەتی: زەهەبی: سیرالنبلأ ٩ :٩٩، الصفدی: الوافی ١٦٧:٥، ١٦٨، چاپی: معجمالمؤلفین بەرگی ١ نوسراوی عومەررەزا کەحالە بێروت ساڵی ١٩٥٧ زاینی،

کوری نەدیم: ئەلفیهرست ج ١ :٧٨، انباەالرواة ١ :٤١ ـ ٤٤، کوڕی ئەسیر: بیدایە: ١١ :٧٢، کوڕی ئەسیر: ئەلکامیل لە مێژودا ٧ :١٥٧، ئەلقورەشی: الجواهرالمضیئە ١ :٦٧، ئەبولفیدا: موختەسەر لە ئەخباری بەشەردا ٢ :٦٠، سیوتی: بغیةالوعاة١٣٢، محەمەد رەزاقومی: هدیةالاخبار ١٢، طوقان: تراثالعربالعلمی ١٥٣، ١٥٤، فیهرستی خدیویە ٥:٧، حاجی خەلیفە: کەشف ظنون ١٠٨، ٢٨٠، ٤٤٧، ٦١٤، ٦٦٤، ٩٠٧، ١٣٩٩، ١٤٠٧، ١٤٤٢، ١٥٤٨، بەغدادی: ایضاح المکنون ١ :٤٣، ٣٤٨، ٢ :٢٧٧، ٢٧٩، ٣٢١، ٤٢١، ٦٨٠، ئەنباری: نزهةالالباب ٣٠٥،٣٠٦ دایرةالمعارف ئیسلامی تەرجەمەی عەرەبی جەڵدی ٩ پەڕەی ٣٧٥ و ٣٧٤، فەرید وەجدی دایرةالمعارف القرن الرابع عەشەر ج ٤ پەڕەی ١١٥ چاپی چارەم.[1] گۆواری مەجمەعی عیلمی لە دیمەشق، هی مستەفا شەهابی ٢٦ :٣٤٦ ـ ٣٦٩، مەغربی: گۆواری مەجمەع لە دیمەشق ٢٩ :٣٧٤، ٣٨٦، ٥٣٧ ـ ٥٤٣، محەمەد حمیداللە: گۆواری مەجمەع لە دیمەشق ٣ :٤٠٩ ـ ٤١٥ ئەخبار تِوال بە عەرەبی: قاهرە، ١٩٦٠ زاینی، سوربی، وەزیریی گەورە، پەڕەی ٤٦٧ و لوغەتنامەی دهخدا پەڕەی ٤٣٨ موئەلفین کوتوبی چاپی فارسی و عەرەبی بەرگی ١ نوسراوی خانبابا مۆشار پەڕەی ٣٤٠ چاپی ساڵی ١٣٤٠ هەتاوی.

دینەوەر ئێستا یەکێکە لە دیهستانەکانی چوارگانەی سەحنەی کرماشان و کەوتۆتە خۆرئاوای سەحنە، هەواکەی ساردە.[2]

١- Brockelmann; Encylopedie de L islam 1: 1004, 1005, 1004, 1005
1- Brockelmann:S,1:

٢- دینەوەر ئەونە زانا و دانای لێ هەڵکەوتووە هەر جەمەی هاتووە بۆوێنە: ناوی هەندێ لە زانایانی دینەوەری دەبەین: —

ئەمیر شەرەفخان بدلیسی

ئەوەی تا ئیستە زانراوە کەس بەر لە شەرەف خانی بدلیسی تێکرای بەرهەمی خۆی بۆ مێژوی کورد و کوردستان تەرخان نەکردوە، دیارە هەر لەبەر ئەوەش پێویستە جێگەیەکی دیار لەم بەشەدا بۆ شەرەف خان و شەرەفنامە تەرخان بکەین.[1] شەرەف خان رۆژی ٢٥ شوباتی ساڵی ١٥٤٣ لەدایك بوە. میرشەمسەددینی باوکی لە هۆزی گەورەی (رۆژکی)یە. هەشت ساڵ پێش لەدایك بونی شەرەف خان غوسمانی یەکان میرشەمسەددینی باوکیان لە سەر

← ابن خازن دینەوەری، ابن سَنئَی دینەوەری، ئەبوبەکر دینەوەری، ابن داوود، ئەبوبەکر کەسائی دینەوەری، ئەبوحەنیفەئەحمەد دینەوەری، ئەبوسەعد دینەوەری، ئەحمەد دینەوەری، (ئەبوبەکر سەراف). ئەبو جەعفەر دینەوەری، ئەبوعەباس ئەحمەد دینەوەری، ئەبوعەلی نەحوی ئەحمەد دینەوەری (حەنبەلی) ئەحمەد دینەوەری (موقری شیخ ئەبونەسر) جەعفەر دینەوەری (نەحوی ئەبومحەمەد) جەلیس دینەوەری، شەهدە دینەوەری (فخرالنسأ) کە لە زانستی فیقە و فەرموودە و خەت خوشی و دەنگ خوشی ناودار بوە (دەرسی بە ژنان و پیاوان کوتوە و لە ٤٨٥ لە دایك بوە و لە ٥٧٤ لە بەغدا وەفاتی کردوە. سائغ دینەوەری، عومەر دینەوەری قرمسینی (حافز ئەبوحەفس) محەمەد بورهان دینەوەری (ابن عبدالله) محەمەد دینەوەری (ئەبوبەکر)، محەمەد دینەوەری (ابن عبدالله) محەمەد دینەوەری (ئەبوعبدلله) محەمەد موقری دینەوەری (ئەبوبەکر) مەمشاد دینەوەری، یوسف گەچی دینەوەری، قازی ئەبولقاسم حاج نعمة الله دینەوەری: (موجریم جەیحون ئابادی موکری دینەوەری).

١ - بۆ ئەم بەشە کەڵك لەم سەرچاوانە وەرگیراوە: چاپە جیاوازە کانی هەردوك بەرگی «شەرەفنامە»(بە کوردی و عەرەبی و رووسی)،ی. فاسیلیڤا، پێشەکی بەرگی یەکەمی چاپی رووسی «شەرەفنامە». مۆسکۆ ١٩٦٧، ل ١٣ ـ ٦٨،ی. فاسیلیڤا، پێشکەی بەرگی دووەمی چاپی رووسی «شەرەفنامە» مۆسکۆ ١٩٧٦، ل ١٢ ـ ٣٦ دوکتور م. شەمسی، شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژوی گەلی کورد، بە زمانی رووسی، باکۆ ١٩٦٧. د. کەمال مەزهەر، «شەرەفنامە» لە کوردناسیی، سۆڤێتدا، ـ «شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی هەژار کردویە بە کوردی». لە چاپکراوەکانی «کوری زانیاری کورد»، نەجەف، ١٩٧٥، ل سەتوشێست ـ سەتوحەفتاوشەش، الدکتور کمال مظهر احمد، حول الشرفنامە و الطبعة الکردیة لهذا الاثر الکردی الخالد، جریدة «التاخی»، ٢٠ تشرین الثانی ١٩٧٣.

تەختی میری لابرد، ئەویش لە رقدا دایە پاڵ سەفەوی‌یەکانی دوژمنیان. لەبەر ئەوە شەرەف خان بەشی هەرەزۆری سەرەتا و ناوەندی ژیانی لەگەڵ گەورە پیاوانی ئێراندا بردە سەر. لە تەمەنی هەشت ساڵی‌یەوە باوکی ناردی‌یە پایتەخت، لەوێ خوێندی.

شەرەف خانی بدلیسی لە تەمەنی دوازدە ساڵی‌یەوە تێکەڵ بە کاری میری بو. ساڵی ١٥٥٤، واتە لەو تەمەنەیدا، کرایە میری سەلیان و محەممەد ئاباد لە ناوچەی شیروان کە کەوتونە باکوری ئازەربایجان. باوکی شێخ‌ئەمیری بلباسی لەگەڵ نارد کە جێگەی دڵنیای بو. پاش سێ ساڵ شەرەف خان گوێزرایەوە هەمەدان کە محەممەد بەگی خاڵی فەرمانڕەوای بو. زۆری نەبرد هەر لەوێ شەرەف خان یەکێك لە خاڵۆزاکانی خواست. لە هەمەدان تا دەوروبەری سەرەتای ساڵی ١٥٦٠ مایەوە. ساڵی ١٥٦٦ نازناوی میری هۆزی رۆژیکی پێ‌بەخشرا و لەو ساوە ماوەی دو ساڵی لە قەزوین لە کۆشکی شادا بردە سەر.

ساڵی ١٥٦٨ شەرەف خان بوبە فەرماندەی ئەو لەشکرەی راپەرینی خان ئەحمەد خان، لە لاهیجانی ناوچەی گەیلان لای دەریای خەزەر کە دایمرکاندوە. شەرەف خان لەشکری هەژدەهەزارەی سوڵتان هاشمی جێگری ئەحمەد خانی بەزاند، ئەو کارەی کۆتایی بە یاخی بونی راپەرینی گەیلان هێنا. بەڵام لەگەڵ ئەوەش تا بە تەواوەتی هێمنی نەگەڕایەوە ئەو ناوچەیە شا رێگەی نەدا شەرەف خان بگەرێتەوە پایتەخت، کە گەڕاشەوە زۆری نەبرد دیسان ناردی‌یەوە باکوری ئازەربایجان.

ساڵی ١٥٧٦ کە شائیسماعیل هاتە سەرتەخت، شەرەف خان کرایە میری میرانی هۆزانی کوردی ئێران. هەرچی کاری گەورەی کوردستان و لورستان هەبو بەو سپێردرا. بەڵام کە قزلباشەکان شائیسماعیلیان بە سوننی دۆست تاوانبار کرد شەرەف خانی دور خستەوە نەخچەوان. زۆری نەبرد کە ساڵی ١٥٧٨ شائیسماعیل کوژرا و محەممەد خودابەندە هاتە جێگەی و ئێران کەوتە

گێژاوی ئاژاوەیەکی گەورەوە، لە لایەکەوە پەلاماردانی ئازەربایجان.

عوسمانی‌یەکان توانییان هەستی شەرەف خانی داخ لە دڵ بەلای خۆیاندا رابکێشن، تایبەت دوای ئەوەی توانییان لە رێگەی خەسرەو پاشای میری میرانی وانەوە پێوەندی لەگەڵ دابمەزرێنن بەو جۆرە لە سەرەتای مانگی کانونی یەکەمی دیسامبری ساڵی ١٥٧٨وە شەرەف خان دایە پاڵ عوسمانی‌یەکان و بە خۆی و ٤٠٠ چەکدارەوە لە نەخچەوانەوە روی کردەوە کوردستان.

لەو ساوە بۆ ماوەی دە ساڵ شەرف خانی بدلیسی لەو شەڕانەی سوڵتان موراد‌ی سێیەمدا بەشداریی کرد کە بۆ داگیر کردنی ناوچەکانی قەفقاس دژی ئێرانی‌یەکان هەڵگیرساندبو، ئەو کارەی بووە هۆی رەزامەندیی سوڵتان موراد کە بە نامەی تایبەتی سوپاسی خۆی پێ راگەیاند. سوڵتان نازناوی خان و فەرمانڕەوایی ناوچەی بدلیسی بە خۆی و نەوەی بەخشی. شەرەف خان بۆ ماوەیەکی کورت کاری بدلیسی گرتە دەست و لە تەمەنی ٥٣ ساڵیدا خۆی بۆ مێژونوسینی کورد تەرخان کرد. و ئەبولعالی شەمسەددین بەگی کوڕی لە جێگەی خوێ دانا. جا لێرەدا گەر توزێك ئەوە بهێنینەوە یاد کە بە درێژایی مێژو زۆر بە دەگمەن هی وا هەڵکەوتون، لەبەر خاتری نوسین دەس لە هیچ شتێك، تەنانەت تەندرستی خۆشیان، دەست لە چمکێکی دەسەڵاتیان هەڵبگرن نەك هەموی، ئەوسا باشتر لە پایە بڵندیی شەرەف خانی بدلیسی تێ‌دەگەین.

بەو جورە شەرەف خان ٣٢ ساڵی ژیان لە ناو جەرگەی روداوە گەورەکانی ئێران و تورکیا و کوردستاندا بردە سەر. یازدە ساڵی دوابەشی ژیانیشی بۆ خزمەتی مێژوی کورد تەرخان کرد.

تا ئیستە ساڵی وەفاتی شەرەف خانی بدلیسی بەتەواوەتی ساغ نەبۆتەوە. زیاء شەرەف خان کە یەکێکە لە نەوەی مێژونوسی گەورەمان و ئێستە وا لە لوبنان لەو نامە تایبەتی‌یەیدا کە لە وەڵامی مام هەژاردا نوسیویە دەڵێت شەرەف خانی باپیرە گەورەی ساڵی ١٦٠٣ یا ١٦٠٤ وەفاتی کردووە.[1] من پێم وایە شەرەف

خان بەر لەو ساڵانە مردووە. هەرچۆن لێکی بدەیتەوە دەبێت شەرەف خان دوای تەواوکردنی «شەرەفنامە»، واتە دوای هاوینی ساڵی ١٥٩٨ بە ماوەیەکی کورت کۆچی دوایی کردبێت، چونکە ڕێگەی تێناچێت ئەو پیاوەی لە پێناوی زانستدا دەسەڵاتی خستە لاوە، دوای «شەرەفنامە» قەڵەمیشی خستبێتە لاوە. وابزانم ئەم بۆ چوونە هێندێتر خۆ دادەسەپێنێت گەر ئەوە لە یاد نەکەین کەوا شەرەف خان لە ساڵێك و تەنها چەند ڕۆژێك زیاتری نەویست بۆ دانانی بەرهەمێکی قووڵی وەك بەشی دووەمی «شەرەفنامە» کە بە دەستخەت ٣٠٨ لاپەڕەی گەورەی پڕ کردۆتەوە.بێگومان گەر ژیان مۆڵەتی بدایە ڕشتەیەکی مرواریی ڕەسەنی تری پێشکەش کورد و زانست دەکرد. کە وابێ دەبێت شەرەف خان دوای مانگی نۆی ساڵی ١٥٩٨ بە ماوەیەکی کەم کۆچی دوایی کردبێت، یا لە تاو نەخۆشی یەکی کەوتبێت. نەخۆشی‌یەکیش زانایەکی وەك ئەو لە نوسین بخات دەگمەن مۆڵەتی زۆری ژیان و مان دەدات. شەرەف خان بدلیسی لە هەرەتی لاوی‌یەوە حەزی لە مێژو دەکرد و دەیویست خۆی بە نوسینی‌یەوە خەریك بکات. بۆ خۆی لەم بارەیەوە نوسیویە، دەڵێت:

«من کە نوسەری ئەم ڕاپەڕانەم... [1] لە هەرەتی جوانی و هەرەمەی بەهاری ژیانمدا، لەدوای ئەوە کە دەستی ڕاست و چەپی خۆم ناسی و لە خوێندەواریدا هێز و پێزم شەیدا کرد و هەزارە و دولایی زانستی‌یە ڕواڵەتی و نهێنی‌یەکانم یەکلا کردەوە، هەرچی بۆ دونیا و دینم پێویست بو لە هەر شتەی زۆر شتم زانی و بە سەر ڕاستی و کارامەیی کەوتمە سەر کار و باری دیوانی، لەو سەر و بەندەدا هەتا لافاوی وەرەزی ڕوی تێ‌دەکردم، بە خوێندنەوەی چیرۆکان و دیرۆکان بەرم دەگرت.

١- چاپی کوردیی «شەرەفنامە»، ل ٧٩٠ - ٧٩١.

١- هەمو گوتەکانی شەرەف خان لە چاپەکەی مامۆستا هەژار وەرگیراون.

هەرچەند جاری تەم و مژی پەژارە و کەسەرم بە سەردا دەهات بە سرووەی بیرەوەری روداوی رابردوان دەمرەتاند و دەرم دەکرد. هەرچەندی کزە و سۆزەی سارد و سری ناهومێدی نیازی وا بوایە بەلامدا تیپەڕێ، بە پێدا چوونەوەی بە سەر هاتی میر و مەزنەکانی پێشو خۆم سەرگەرم دەکرد، تا وام لێ هات لەو هونەرە جوانەدا بومە بژاردە و لێدوانییەوە بومە زمانتەڕو پاراوێکی وەها کە دنەی دام و هێنامییە سەر ئەو بڕوا و بیرە کە بە پێی توانا منیش چەند گەوێك بخەمە ئەو زنجیرەوە. ئەوسا(واتە لە هەرەتی لاویدا - ك.م) مرخی خۆم وا لێ خۆش کردبو کە لەم زانستە بەمایە و هێژا و پڕ بەهایەدا نوسراوێکی ئەوەندە بەنرخ و سەربەخۆ بخەمە رو کە هەرگیز بەر لە من دەستی مێژونوسانی پێش خۆمی پێ رانەگەیشتبی، ئەوەی من دەیخەمە بەر چاو کەسێ تر وەك خۆمی تێنەگەیشتبێ».

ئەم قسانە تەنها ئەوە راناگەیێنن کە شەرەف خان لە زووەوە خولیای مێژو کەوتبوە سەری، بەڵکو هەمان کات پلەی بەرزی خوێندەواریی ئەو زانایە و بڕوای زۆری بە توانا ودەسەڵاتی زانستیی خۆی نیشان دەدەن. ئەو قسانە لە راستیدایە کەم نرخاندنی رەوای «شەرەفنامە»ن.

شەرەف خان بۆ خۆی مەبەستی دانانی «شەرەفنامە»ی بەم جۆرە دیار کردووە:

«من بێتین و توان و بێدەست و زوان کەوتمە سەر ئەو خەیاڵە کە بە ئەندازەی وزە و توانای خۆم ئەوەندەی بۆم لوا لە باس و خواسی گەورە پیاوان و خاوەن ناوان و سەرداران و خونکارانی کورد و کوردستان کۆبکەمەوە و ئەوی لە مێژوی عەجەماندا خۆم دیتومە و ئەوەی لە پیاوە پیرە ژیرەکانی راست و بێدارەوە بیستومە، ناوی لێ بنێم «شەرەفنامە». هەمو نیاز و ئاواتیشم هەر ئەمەیە کە خانەدانە گەورەکانی کوردستان ناویان لە ناو نەچن.

ئاواتی بەرزی شەرەف خان بدلیسی هاتەدی، ئەو «شەرەفنامە»یەی

گەوهەری لێ دەبارێ چاوی کورد و زانایانی رۆشن کردەوە، بووە یەکێك لە سەرچاوە هەرە رەسەن و بایەخدارەکانی کتێبخانەی مێژوویی گەلانی رۆژهەڵات. «شەرەفنامە» لە دو بەش پێکهاتووە کە وا دیارە شەرەف خان لە ساڵی ١٥٨٨وە دەستی کردووە بە کۆ کردنەوەی سەرچاوە و زانیاری بۆیان. مانگی ئابی ساڵی ١٥٩٧ شەرەف خان لە بەشی یەکەمیان بۆوە. خاوەنی «شەرەفنامە» ئەو بەشەی بۆ مێژوی کورد و کوردستان، یا خۆی گوتەنی بۆ «یەکالا کردنەوەی بنج و بناوانی کورد و رون کردنەوەی باری ژیان و چۆنیەتی ئاکاریان بە درێژایی مێژو» تەرخان کرد. یەکەم چاپی ئەو بەشەی «شەرەفنامە» بریتی‌یە لە ٤٥٩ لاپەڕە.

بەشی یەکەمی «شەرەفنامە» لە بەشی دووەمی زیاتر سەرنجی راکێشاوە و خوێنەران بە هۆی وەرگیڕانی‌یەوە بۆ سەر زوانی کوردی زۆرتر ئاگادارین. لەبەر ئەوە وای بە پێویست دەزانین بەر لەوەی بکەوینە هەڵسەنگاندنی «شەرەفنامە» و دیار کردنی بایەخ و نرخی مێژوی سەرنج بۆ چەند لایەنیکی کەم زانراوی بەشی دووەمی رابکێشین.

شەرەف خان رۆژی ١٣ی ئابی ساڵی ١٥٩٧ دەستی کرد بە دانانی بەشی دووەمی «شەرەفنامە» و دەوروبەری کۆتایی ئاب یا سەرەتای ئەیلولی ساڵی ١٥٩٨ تەواوی کرد. زۆر جار ئەم بەشی دووەمەی «شەرەفنامە» بە «خاتیمە» ناو دەبرێت.

«خاتیمە» بۆ باسی سوڵتانەکانی ئالی عوسمان و پادشاکانی ئێران و توران و بەسەرهاتەکانی کوردستان لەنێوانی ساڵانی ١٢٨٧ و ١٥٨٧دا، واتە لە ماوەی سێ سەدەی رەبەقدا تەرخان کراوە،(١) کەوابێ رۆژگاری دامەزراندنی

---

١ - شەرەف خان سەرەتای بەشی دووەمی «شەرەفنامە»ی وەها دەست پێکردووە: «خاتمه در بیان احوال سلاطین حشمت آیین آل عثمان و پادشاهان ایران و توران...».

بنەماڵەی عوسمانی سەرەتا و ڕۆژگاری شەرەف خانی بدلیسی کۆتایی بەشی دووەمی «شەرەفنامە»یە. «خاتیمە» زۆرجار دێتە سەر گێڕانەوەی هەواڵەکانی سەردەمی هۆلاکۆ و چەنگیز و تەیمور و ئاققەرەقوینلو.

هەرچەندە بە بارست «خاتیمە» شتێکی ئەوتۆی لە بەشی یەکەمی «شەرەفنامە» کەمتر نی‌یە [1] و بە ناوە ڕۆکیش وەك ئەو ڕەسەن و دەوڵەمەندە بەڵام وەك وتمان، ئەو کەمتر سەرنجی شارەزایانی ڕاکێشاوە.[2] هۆی ئەوە ئاشکرایە. زۆربەی باسەکانی بەشی یەکەمی «شەرەفنامە» کەس بەرلە دانەری توخنیان نەکەوتووە، لەبەر ئەوە هەرکەس کەم و زۆر خۆی بە مێژوی کوردستانی کۆنەوە خەریك کردبێت ناچار پەنای بردۆتە بەر.

بێ‌گومان ئەمە وا ناگەیێنی باسەکانی بەشی دووەمی «شەرەفنامە» کەم بایەخن. ئەو بەشەش پڕی‌یە لە باسی ڕوداوی دەگمەن و هەواڵی ڕەسەن. بەڵگەی گرنگی وەك نامە و فەرمانی سوڵتان و شاکان کە هی وایان تێدایە دوایی بۆ مەبەستی سیاسی دەستکاری کراون و تێکدراون، «شەرەفنامە» و ئەوانەی لە پایەی بەرزی «شەرەفنامە» دان ڕاستی‌یان وەك خۆی بۆ پاراستوین. جگە لەوە هەر ئەو بەرگە باسی گەلێك ڕوداوی ڕۆژهەڵاتی ناوەراستی سەدەی شازدەی تێدایە کە شەرەف خان یا بۆ خۆی تیایاندا بەشدار بوووە یا لە دەمی بەشدارانی بیستووە، ئەو باسانەی لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژوییدا دەچنە خانەی سەرچاوەی ڕەسەنی باوەڕ پێکراوەوە. لێرەدا وەك بەڵگە چەند نمونەیەك دەخەینە بەر چاو.

١.- یەکەم چاپی بەشی دووەمی «شەرەفنامە» ٣٠٨ لاپەڕەیە.

٢- زۆر جار دەقی فارسیی بەشی یەکەمی «شەرەفنامە» بە تەنها چاپ کراوە، وەك چاپی قاهیرەی ساڵی ١٩٣١ی و چاپی تارانی ساڵی ١٩٦٥ی. ساڵی ١٩٦٢ بەرگی دووەمی چاپی عەرەبیی قاهیرەی بڵاو کرایەوە، واتە پاش چوار ساڵ لە چاپی بەرگی یەکەمی. مامۆستا مەلاجەمیلی ڕۆژبەیانی و هەژاری شاعیر تەنها بەشی یەکەمی «شەرەفنامە» یان وەرگێراوە، یەکەمیان بۆ عەرەبی و دووەمیان بۆ کوردی.

بە هۆی گەلێك سەرچاوەی کۆنەوە مێژونوسان ئاگادارن چۆن رۆکسلانەی بەرەگەز رووسی هاوسەری خۆشەویستی سوڵتان سلێمانی دادپەروەر (١٥٢٠ ـ ١٥٦٦) توانی وا لە سوڵتان بکات مستەفای کوڕە گەورەی کە لە یەکێك لە هەوێکانی بو بیکوژێت بۆ ئەوەی تەختی پاشایی بۆ سەلیمی کوڕی خۆی بمێنێتەوە. بەڵام بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» نەبوایە کەس نەیدەزانی سەی محەمەدی میری هەکاری دەستی لە ڕێکخستنی ئەو پیلانە گەورەیەی ناو کۆشکی بە دەسەڵاتترین پاشای ئەو رۆژگارەدا هەبو، ئەو پاشایەی، ئەوروپا و ئەفریقا و ئاسیای هێنابووە لەرزین. شەرەف خان لە بەرگی دووەمی «شەرەفنامە»دا ئەو روداوەی بەم جۆرە تۆمار کردووە:

ساڵی ٩٦٠[١] سوڵتان سلێمانی غەزاکەر بۆ گرتنی ئێران ئەستەموڵی پایتەختی بەجێ هێشت کە کەژاوەی سوڵتان گەیشتە ناوچەی ئەرکەلێ و لەوێ دەوار و خێوەتی هەڵدا، میرسوڵتان مستەفای کوڕی بە لەشکرێکی گەورەوە لە ئەماسی یەوە هاتە دیدەنی.

رۆستەم پاشای وەزیری گەورە کە ترسی زەبر و دەسەڵاتی میری لێ نیشتبو بە یاریدەی سەی محەمەدی فەرمانرەوای هەکاری نامەیەکی ساختەی بەناوی شاتوهماسبەوە رێك خست و گەیاندیە سوڵتان. کە سوڵتان چاوی بەو نامەیە کەوت غەزەب گرتی و یەکسەر فەرمانی گرتنی میری دا و بە نهێنی خنکاندی».[٢] نمونەیەکی تر: کە ساڵی ١٥٦٧ ئیسماعیلی دووەم هاتە سەر تەختی پادشایی گەنجینەی پڕ زێڕ و گەوهەری شاتوهماسبی باوکی خستە بەر دەستی شەرەف خان بو ئەوەی توماری سامانی ئەو گەنجینەیەی بۆ بگرێت.

١- مەبەست روداوەکانی ساڵی ٩٦٠ی کۆچی‌یە کە دەکاتە ساڵی ١٥٥٢ ـ ١٥٥٣ی عیسایی.

٢- جلد دوم از کتاب شرف نامه تألیف شرف خان بن شمس‌الدین بدلیسی که باتهام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زرنوف در محروسه پطربورغ در دارالطباع آکادیمیه ایمپراطوریه سنه ١٨٦٢ عیسوی مطابق سنه ١٢٨٧ هجری مطبوع گردید، ص ٢٠٦، چاپی عەرەبیی قاهیرە، ص ١٨١ ـ ١٨٢.

دیاره هیچ سەرچاوەیەك ناگاتە ئەوەی شەرەف خان دەربارەی سامانی شاتوهماسبی نوسیون ئەو بە ژمارە و بە سەنگ باسی زیو و زێڕ و بەرگی ئاوریشم و چەك و جبەخانە و وڵاغی کە حیلەی کۆشکەکانی شاتوهماسبی کردووە. وەك دەڵێت ٣٨٠ هەزار تمەنی زیو و زێڕ و ملیۆنێك و ٨٠٠ هەزار مسقاڵ زیو و زێڕ و ٨٠٠ کلاوی زیو و زێڕی دوای خۆی بەجێ هێشتووە، گوایە هیچ پاشا و سوڵتانێك.لە رۆژی هەڵهاتنی خۆری ئیسلامەتی‌یەوە بەرادەی ئەو کەل و پەلی گرانبەهای لێ بەجی نەماوە.[1] راپەڕینی گەیلان و دامرکاندنەوەی و لێدانی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە لەو باسە مێژوییە گرنگانەن کە شەرەف خان بۆ خۆی لە دروست کردنیاندا بەشدار بووە، بۆیەکا ئەوی ئەو لەبارەیانەوە نوسیویە باشترین سەرچاوەیە بۆ تێگەیشتن و نرخاندنی روداوەکانیان. بە هەمان دەستور بایەخی مێژویی ئەوی شەرەف خان دەربارەی شەڕی عوسمانی‌یان بۆ داگیر کردنی ناوچەکانی قەفقاس لەماوەی دە ساڵی نێوانی ١٥٧٨ و ١٥٨٨ دادەیگێڕێتەوەیەکجار زۆرە چونکە خۆی یەکێك بووە لە سەردارە گەورەکانی ئەو لەشکرەی داگیر کردنی گورجستانی پێ سپێردرا.

وێڕای هەمو ئەمانە «خاتیمە» سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ رون کردنەوەی گەلێك لایەنی مێژوی گەلی کورد، تایبەت ئەوانەیان کە پیوەندی‌یان بە روداوەکانی سەدەی شازدەوە هەیە، لە هەموشیان زیاتر دەوری کورد لە شەڕە قورسەکانی ئەو قزناغەدا و باسی ئەو ناوچانەی کوردستان کە لەو رۆژگارەدا کەوتنە ژێر دەستی عوسمانی‌یەکانەوە. ئەوەی شەرەف خان دەربارەی ئازایی و نەبەردیی بوختی‌یەکانی قەڵای ئەرجیش دەیگێڕێتەوە شتێکی ئەوتۆی لە داستانی قەڵای دمدم کەمتر نی‌یە. شەرەف خان لە «خاتیمە»دا دەربارەی بەسەرهاتەکانی ساڵی ٩٥٩ی کۆچی (١٥٥١ - ١٥٥٢ی عیساسی) نوسیویە، دەڵێت:

---

١ - «شەرەفنامە»، بەرگی دووەم، چاپی پیتەرزبورگ، ل ٢٥١ - ٢٥٢، چاپی قاهیرە، ل ٢١٩ - ٢٢٠.

«... رەمەزانی ئەو ساڵە لەشکری شاتوهماسب رووی کردە ویلایەتی وان و ئابڵوقەی قەڵای ئەخلاتی دا. لەبەر ئەوە کە ئەو قەڵایە کەوتبووە سەر بەردی نارەق و ئاپتە و وەستاکان لە هەر چوار لاوە کەوتنە لێدانی زێراب. ئەوانەی ناوقەڵاکە ناچار خۆیان دابەدەستەوە... دوای ئەوە شا روی کردە ئەرجیش و فەرمانی دا بە توندی ئابڵوقەی قەڵاکەی بدەن. قزڵباشەکان تەواو گەمارۆیان دا و چۆن توانی‌یان کەوتنە شەڕ لە گەڵ ئەوانەی ناویدا. بەڵام رۆژهات و رۆژ رۆیی، ئابڵوقە لە چوار مانگان تێپەڕی، زستان و سەرما و سۆڵە و بەفر و باران لە گەڵ زریان دەستی پێ کرد، شاتوهماسب کە بە خۆی و لەشکری‌یەوە لە چلەی زستاندا لە ناو خێوەتان کەوتبووە بەر بەفر و باران دەستی هەڵنەگرت، فەرمانی دایە پیاوەکانی هیچ دەرفەتێك (بو ئەوانەی ناو قەڵاکە ــ ك.م.) نەهێڵنەوە.

بەرێکەوت ئەوسا کە چەند دەستەیەك لە بوختی‌یەکانی وەك میربرایمی گورگیلی و پیاوەکانی لە ناو قەڵاکەدا بون و بە هیچ جۆر ئامادە نەبون خۆ بدەن نەدەستەوە، بە پێچەوانەی رۆمەکانەوە کە پاش ئەو هەمو بەرگری‌یە دەیانویست تەسلیم بن. ئەوان لە ژێرەوە لەگەڵ قزڵباشە ئابڵوقە دەرەکاندا رێك کەوتن و گوریس و پەپژەیان بۆ شۆڕ کردنەوە و دەستەیەکیان لێ گەیاندنە ناوەوە وێکرا بە تیر و تفەنگ هێرشیان بردە سەر بوختی‌یەکان کە نەیاندەویست دەست لە شەڕ هەڵبگرن و قەڵا بەدەستەوە بدەن، پەسێویان دان و ناچاریان کردن بخزێنە لایەکەوە و ئەوجا بۆ خۆیان قەڵایان دایە دەست پیاوانی شاتوهماسب کە یەکسەر فەرمانی کوشتنی بوختی‌یە پاڵەوانەکانی دا، هەر لەوێدا پێستی سەریان بە زیندویی گورون.[1] زۆر لایەنی تری «خاتیمە» شایانی پیاگوتن

١- هەمان سەرچاوە، چاپی پێتەرزبورگ، ٢٠٤ ـ ٢٠٦، چاپی قاهیرە، ل ١٠٨ ـ ١٨١، چاپی رووسی، ل ١٩٧ ـ ١٩٨.

و پیاهەڵدانن، جا خۆزیا خامەی ڕەنگینی هەژاری شاعیری هێژا ئەویشی دەکردە دیاری یەکی بەهاداری تر بو خوێندەواری کورد و کتێبخانەی کوردی و گەنجینەی سەرچاوە مێژوییە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات.

شەرەف خانی بدلیسی لە مەیدانی مێژو ناسیدا، بە سەنگ و تەرازوی بێگانە بەر لە سەنگو تەرازوی خۆمانە، شۆڕەسواری مەیدان بو، دەیزانی چۆن دەنوسێ و چی دەنوسێ و لە کوێوە ناو دڵی نیشان دەپێکێ. بۆ خۆی دەیگوت مێژو «لە سەروی هەمو هونەرانەوەیە» چونکە «پڕیە لە ئامۆژگاری»، «بەسەرهاتی ڕابردومان دەداتەوە».

شەرەف خان بۆ دانانی «شەرەفنامە» کەڵکی لە گەلێك سەرچاوەی عەرەبی و فارسیی کۆن و ڕەسەن وەرگرتووە، قسە و باسی پیران و بەرهەمی شاعیران و گۆرانی شایەران و تاقی کردنەوەکانی خۆشی کردنە سەرچاوەی بە کەڵك. شەرەف خان وەستایانە ئەو کەرەستە دەوڵەمەندەی بە کار دەهێنا، زۆر بە وردی سەرنجی لێ دەدان، هەمو لایەکی هەڵدەسەنگاندن و تەتەڵەی دەکردن.ی. ڤاسیلیڤا لەم بارەیەوە نوسیویە، دەڵێت:

«وا پێ دەچێت نوسەر (واتە شەرەف خان ــ ك.م.) بە ئەوپەڕی دوودڵییەوە دەیڕوانییە ئەو هەواڵانەی (لە خەڵکی دەبیستنەوە ك.م.م) گومانی لە ڕاستی و دروستییان نەبوایە ئەوسا بە کاری دەهێنان.[1] جا لێرەدا گەر بڵێین ئەم قسانەی ڤاسیلیڤا، وەك هەموقسەکانی تری بەرهەمی خەڵوەتی پازدە شازدە ساڵەین لەگەڵ هەرد و بەرگی «شەرەفنامە» دا ئەوسا کە، بێگومان، زیاتر لە نرخ و بایەخیان تێ دەگەین.

بابەتەکی [2] و بێلایەنی، ئەو دو مەرجە گرنگ و پێویستەی سەرکەوتنی

١- «شەرەفنامە»، بەرگی دووەم، چاپی رووسی، ل ١٦.

٢- بابەتەکی = الموضوعية

مێژونوس، ئاشکرا بە نوسینەکانی شەرەف خانەوە دیارن. ئەو کاتەی شەرەف خان دەستی دایە نوسینی «شەرەفنامە» پێوەندی لەگەلْ شاسەفەوییەکاندا خراپ و لەگەلْ سولْتانی عوسمانییەکاندا چاك بو، کەچی کە هاتۆتە سەرباسی هەر کامێکیان هەولْی داوە بێ لایەن بێ نە شەرەف خان تا رادەیەکی زۆر وەك یەك بەشان و باهوی شاتوهماسب و سولْتان مورادیدا هەلْداوە، خۆی لەوە کەڕ کردووە کە شا و سولْتان شیر و تیریان لە یەك دەسوو. بۆ ئەو رۆژگارە کەم نەبو بە شاتوهماسب بگوترێت «پادشایەکی دادپەروەر و کاملْ و رەعیەت پەروەر بو».[1] ئەوانەی باسمان کردن و چەند هۆیەکیتری وەك ئەوان وایان لە ڤاسیلیڤا کردووە بلْێت «پێموایە سەرچاوەیەك نییە بەرادەی... «خاتیمە» بابەتەکی وا راست گۆیانە وێنەی ژیانی ناوەوەی ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی شازدەی بۆ کێشابین، تایبەت لەو رۆژگارە تاریکەیدا کە سالْی ١٥٧٦ بە مردنی شاتوهماسب دەستی پێ کرد».[2] دیارە لەخۆڕاش نییە زانایەکی گەورەی وەك پێتروشێڤسکی «شەرەفنامە» دەگەیێنێتە پایەی سەرچاوە ئەرمەنییە کۆنەکان کە کەس نییە گۆمان لە نرخی زانستی بەرزیان بکات [3] ڤلیامینۆف زێرنۆف بە رستەیەکی زۆر کورت هیچی بۆ کەس نەهێشتۆتەوە دەربارەی «شەرەفنامە» بیلێت. سالْی ١٨٦٠ زێرنۆف نوسیویە، دەلْێت: «لە ماوەی دەوروبەری ٣٠٠ سالْدا لە رۆژهەلاْت هیچ بەرهەمێك نەهاتۆتە گۆڕێ بتوانێت شان لە شانی «شەرەفنامە» بدات».[4] وەك دواییش باسی دەکەین بایەخ پێدانی بێ ئەندازەی زانایان بە «شەرەفنامە» بەلْگەیەکی تری پایەبلْندیی ئەو سەرچاوەیە. دوکتور

١- «شەرەفنامە»، بەرگی دووەم، چاپی پێتەرزبورگ، ل ٢٥١، چاپی قاهیرە، ل ٢١٩ ـ ٢٢٠.

٢- «شەرەفنامە»، بەرگی دووەم، چاپی رووسی، پێشەکیی ڤاسلیڤا، ل ٢٢ ڤاسیلیڤا، ل ٢٢.

٣- ی.پ پیت. و شێڤسکی لێکۆلْینەوەی مێژوی پێوەندیی دەرەبەگی لە ئازەربایجان و ئەرمینیا لە سەدەی شازدەوە تا سەرەتای سەدەی بیست، بە زبانی رووسی، لێنینگراد، ١٩٤٩، ل ٣١.

٤- «شەرەفنامە»، بەرگی یەکەم. چاپی پێتەرزبورگ. ل ٩.

شەمسی [١] سەبارەت بەم باسە نوسیویە، دەڵێت:

«ئەم کارە بەهادارە (واتە «شەرەفنامە» ـ ك.م) سەرچاوەیەکی نایابە بۆ لێکۆڵینەوەی نەك تەنها مێژوی کورد بەڵکو هی ئازەربایجان و ئێران و تورکیا و وڵاتانی دراوسێی تری کوردستان. لە خۆڕا نییە نوسەرانی چەرخەکانی دوای (شەرەف خان ـ ك.م.) لە «شەرەفنامە» زیاتر کەڵکیان وەرگرتووە وەك لە سەرچاوەکانی تر». [٢] «شەرەفنامە» چەند بە ناوەرۆك دەوڵەمەندە هێندەش لە

١- ساڵی ١٩٦٧ دوکتور م. شەمسی لە ئامۆژگاری مێژوی سەر بە کوڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤیەت بڕوا نامەی دوکتورای لە سەر «شەرەفنامە» وەرگرت. نامەی دوکتوراکەی «شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژوی گەلی کورد» ساڵی ١٩٧٢ لە کتێبێکی سەدوچل و سێ لاپەڕەییدا بە زوانی ئازەری چاپ کرا (مەمێد ئەسکەندەر ئۆغلی. شەرەف خانی بدلیسی «شەرەفنامە» ئەسەری کورد خەلگنن تاریخی منبعی کیمی، باکی، ١٩٧٢). بەر لەوەش کورتەی بە رووسی بڵاو کرایەوە. دوکتور شەمسی لەو بەرهەمەیدا گەلێك زانیاریی گرنگی دەربارەی «شەرەفنامە» و مێژوی کورد و کوردستان بڵاو کردۆتەوە کە شایانی نرخاندنی بەرزن. بەڵام لەگەڵ ئەوەش کەوتۆتە چەند هەڵەیەکی کەمەوە کە بۆ کاری زانستی وەك ئەوەی ئەو ئاسایین. شایانی باسە ڤاسیلیڤا وەستایانە وەڵامی ژمارەیەك لە هەڵەکانی دوکتور شەمسی دا وەتەوە (بڕوانە: «شەرەفنامە». بەرگی دووەم. چاپی رووسی. ل ١٩ ـ ٢٠). من لێرەدا دەمەوێت سەرنجی خوێندەواران و دوکتور شەمسی بۆ تەنها یەك راستیی بایەخدار رابکێشم. د. شەمسی شەرەف خان بدلیسی ساڵی ١٥٤٣ لە شارۆکەی گۆمی ناوچەی قەرەخرود لەدایك بووە. ئەمیر شەمسەددین بدلیسی باوکی کە لە هۆزی کوردی رۆژەکییە دوای ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی میرنشینی بە میرات بۆ ماوەی لێ سەندەوە ساڵی ١٥٣٥ هاتە ئازەربایجان. کاتێك لەگەڵ سەفەوییەکاندا کاری دەکرد میرشەمسەددین کچی ئەمیر خان موسولوی خواست کە باوکی یەکێك لە سەردارانی قزڵباش و چاودێری کەرانی شاتوهماسبی یەکەم بو. لەبەر ئەوە، شەرەف خانی بدلیسی لە باوکەوە کورد و لە دایکەوە ئازەربایجانییە» (بڕوانە لاپەڕەی ٥ کورتەی نامەی دوکتورا کە بە زوانی رووسی). ئێمە هیچ لاریمان لەم قسانەی دوکتور شەمسی نییە بە مەرجێك بەهەمان گەز کوتاڵی ئێمەش بپێون. لێرەدا تەنها یەك نمونەی پچوك دەخەمە بەرچاو. شاعیری گەورەی رۆژهەڵات و ئازەربایجان نیزامی گەنجەوی(١١٤١ ـ ١٢٠٩) کە تەنها بە زوبانی فارسی بەرهەمی بڵاو کردۆتەوە بۆ خۆی بە شانازییەوە گوتویە«دایکم لە ئەشرافی کوردانە». جا ئاخۆ دوکتور شەمسی نیوەی نیزامیمان دەداتێ تا ئێمەش نیوەی شەرەف خانی لە سەر سینییەکی زێر پێشکەش بکەین.

روی زوبانەوە دەوڵەمەند و پتەوە. شەرەف خان بۆ خۆی لە سەرەتای بەشی یەکەمی «شەرەفنامە» دا دەڵێت مێژونوس پێویستە نوسەری «چاکی دەست و قەڵەم رەنگین» بێت. کەسێکی شارەزانییە بە وەدا نەنێت کە شەرەف خانی بدلیسی بە راستی نوسەرێکی چاکی دەست و قەڵەم رەنگین بو. با لێرەدا پەنا بەرینە بەر قسەی شارەزایانی خۆمان. هەژاری شاعیر کە بەشێکی تەمەنی لە میحرابی «شەرەفنامە» دا بردە سەر و بۆ خۆی شۆرەسواری فارسی و کوردی‌یە لەم بارەیەوە نوسیویە، دەڵێت:[1]

«ئەگەر ئەو نوسراوە فارسی‌یانەی لەو چاخەدا (واتە لە رۆژگاری شەرەف خاندا ـ ك.م.) نوسراون لەگەڵ فارسی‌یەکەی «شەرەفنامە» دا لەبەر یەکیان راگرین. گومان نامێنێ کە شەرەف خان سەرتۆپی هەمو نوسەرانی فارسی زمانی ئەو زەمانە بووە و بۆ کەرەستەی شەرەفنامەکەی هێناوی‌یە پوختەی فارسیی ئەو سای گوڵبژێر کردووە و چەپکی سەر سەوەتەی ئەدەبیاتی فارسیی ئەو سەردەمەی نیشانی خەڵکی دونیا داوە.»

با ئەوەش بڵێین کە فارسیی ئەو رۆژگارە «بەرگێکی زۆر فش و فۆڵ و ناقۆڵای» لەبەر خۆی کردبو.[2] بەلای منەوە لە هەموی گرنگتر ئەوەیە کە شەرەف خانی بدلیسی بەو هەمو توانا و دەسەڵاتەیەوە لە خۆی بایی نەبو، وەك هەمو زانایەکی رەسەن زۆر سادە و ساکار بو. با گوێی لێ بگرین بزانین بۆ خۆی چۆن «شەرەفنامە» هەڵدەسەنگێنێ: «لە زانایانی پیاو چاك و دڵپاك و بە وەج

← ۲- دوکتور شەمسی، کورتەی نامەی دوکتوراکەی بە زمانی رووسی، ل ۷، ۲۳ ـ ۲٤.

۱- بەلای مامۆستا مەسعودمحەمەدەوە لە روی «دارشتن و بە پێزی‌یەوە» شەرەفنامە کوردی‌یەکەی هەژار گەلێك لە فارسی‌یەکەی شەرەف خان بەهێزترە. مام هێمنی شاعیر لەو بڕوایە دایە کە «شەرەفنامەی هەژار دەبێ بکرێتە بەردی بناغە بۆ کوردیی ئەدەبی و زمانی یەکگرتومان» تۆ (بڕوانە: «شەرەفنامە»، چاپی کوردی، ل پەنجاونۆ، حەفتاودو).

۲- «شەرەفنامە»، چاپی کوردی، ل ٤٠ ۲ –

دەپاریمەوە زۆر بە وردی لە نوسینەکەم ورد بنەوە و ئەگەر پەشێویەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن. خۆ ئەگەر هەڵە و لەبیر چونیکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بەگاڵتە پێ کردن و تیر و تەشەر لێم نەقۆزنەوە، پیاوەتیم لەگەڵ بکەن و بە پارچەیەکی چاکتر و بە بزرگواریکی تازەتر و پاکتر بۆم پینە بکەن.»[1] خۆزگا ئەم قسە بەپێزانە دەبونە دەرس بۆ نەوەی شەرەف خان بدلیسی. لێرەدا پێویستە ئەوەش بڵێین کە وا شەرەف خان هەرچەندە لە رێبازی مێژونوسانی رۆژگاری خۆی و پێش خۆی لای نەداوە و وەك ئەوان خۆی خستۆتە «ریزی بەرێزترینی دەرگەوانان و پاسەوانانی» پاشایان،[2] بەڵام لەگەڵ ئەوەش بە خۆ نازینی رەوا و بە جێی زۆر پێوە دیارە، ئەوەی لە زۆر شوێنی «شەرەفنامە» دا بە هاسانی هەستی پێ دەکرێ. شەرەف خان دڵنیا بو لەوەی «پرشنگی لاپەڕەکانی «شەرەفنامە» وەك تیشکی رۆژ» دەدرە و شێتەوە و «هەمو جیهان پڕ دەکاتەوە».

واش بو «شەرەفنامە» هەر زو سەرنجی زانایانی راکێشا. لە رۆژگاری شەرەف خان خۆیەوە خوێندەواران کەوتنە نوسینەوەی رونوسی تری بەرگی یەکەم و دووەمی ساڵی ١٦٠٦ لە شاری کلس حەسەنی کوڕی نورەددین لە ٣٢٧ پەڕەدا بە بێ‌دەستکاری رونوسی یەکەم ژمارەی «شەرەفنامە»ی کرد کە ئێستە لە کتێبخانەی بودلیانی ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە. حەسەن بەگی یەزدی یەکێکە لە وانەی ساڵی ١٦٤٥ «شەرەفنامە»ی نوسیوەتەوە. ئێستە تەنها لە کتێبخانە ناودارەکاندا ٢٢ دەسنوسی «شەرەفنامە» هەیە. هیچ دور نیە تا ئێستەش ژمارەیەکی زۆر لە دەسنوسە کۆنەکانی «شەرەفنامە» لە کوردستان خۆی یا لە

١- هەمان سەرچاوە، ل ٨.

٢- زۆر سەیرە کە خوالێخۆشبو محەمەدعەلی عەونی بەشێکی ئەم رستەیەی پەڕاندووە گوایە لەبەر ئەوەی لە خۆبایی بونی پێوە دیارە(بڕوانە:«شەرەفنامە»، بەرگی دووەم، چاپی قاهرە، ل ٤).

ولاَتانی تری رۆژهەلاَتی ناوەراستدا هەبێت، چونکە وا دیارە دوای شەرەف خان بە ماوەیەکی زۆر هێشتا روناکبیران هەر «شەرەفنامە»یان رونوس کردووە. بۆ وێنە ئەو دەسنوسەی «شەرەفنامە» کە لە کتێبخانەی ماتێنەدەرانی یەرێڤان هەلگیراوە لە سەدەی هەژدە دا نوسراوەتەوە.

کۆنترین و بە نرخترین و راستترین دەسنوسی زانراوی «شەرەفنامە» ئەوەیان کە شەرەف خان بە دەسخەتی خۆی بە ناو «شەرەفنامە»ی تاریخی کوردستان»ەوە نوسیویەتەوە و ئێستە لە کتێبخانەی بۆلیان لە ئۆکسفۆرد هەلگیراوە. رووسەکان دوای سەرکەوتنیان لەو شەڕەیاندا کە لەگەل فارسەکان سالَی ١٨٢٦ ـ ١٨٢٨ کردیان، کتێبخانەی بە ناوبانگی سەفەویەکانیان لە ئەردەبیلەوە گواستەوە پێتەرزبورگ. یەکێك لە کتێبە بە نرخەکانی دەسنوسێکی «شەرەفنامە» بو کە سالَی ١٥٩٨ نوسراوەتەوە و شەرەف خان بۆ خۆی پیاچۆتەوە و مۆری خۆی لە سەر داناوە. ئەو دەسنوسە ئێستە وا لە کتێبخانەی گشتی لینینگراد. رونوسی تری «شەرەفنامە» لە موزەخانەی بەریتانیا و کتێبخانەی ئەستەمول و شوێنی تر هەلگیراوە.

هەرزوو شارەزایان کەوتنە وەرگێڕانی «شەرەفنامە» بۆ سەر زوبانی تر. سال بە سەردانانی «شەرەفنامە» دا تێنەپەڕی کە دو جار کرایە تورکی. جاری یەکەم محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا سالَی ١٠٧٨ی کۆچی (١٦٦٧ ـ ١٦٦٨ی عیسایی) کورتەی «شەرەفنامە»ی وەرگێڕایە سەر تورکی کە تا ئێستە دو دەسنوسی لَی دۆزراوەتەوە. پاش دەوروبەری ٢٠ سال سامی ناوێك هەمو «شەرەفنامە»ی کردووە بە تورکی. وەك لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین «شەرەفنامە» وەرگێڕدرایە سەر ژمارەیەك زوبانی تری رۆژهەلاَتی و رۆژئاوایی.

بە هەمان دەستور زو «شەرەفنامە» بووە سەرچاوەی گەرێدە و مێژونوسانی رۆژهەلاَت و رۆژئاوا. حاجی خەلیفە کە بە کاتب چەلەبیش ناسراوە، چلەکانی سەدەی هەژدە بۆ دانانی «جیهان نوما» کەلکی زۆری لە «شەرەفنامە» وەرگرت،

به تایبەت بۆ رون کردنەوەی باری جوغرافیای مەڵبەندەکانی کوردستان و ژیانی هۆزە کۆچەر و نیشتە جێکانی. دوابەدوای ئەو دەروێش محەمەدی زیللی کە بە ئەولیا چەڵەبی ناسراوە (١٦١١ ـ١٦٧٩؟) کەڵکی لە «شەرەفنامە» وەرگرت و چەند جارێك ناوی خۆی و خاوەنی لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە» بە ناوبانگەکەیدا هێناوە.[١] زۆری نەبرد رۆژئاواییەکانیش بە «شەرەفنامە» یان زانی. هێربیلۆ یەکەم زانای ئەوروپایی‌یە باسی « شەرەفنامە»ی کردووە کە لە رێگەی «جیهان نوما»ی حاجی خەلیفەوە بەبونی زانیوە. ساڵی ١٧٧٦ هێربیلۆ لەو کتێبەیدا بەزمانی فەرەنسەی بەناوی «کتێبخانەی رۆژهەڵات یا فەرهەنگی گشتی»یەوە دایناوە چەند جارێك ناوی «شەرەفنامە»ی هێناوە.[٢] کاربەدەستی دیپلۆماسی ناسراوی بەریتانیاییجۆن مالکۆلم (١٧٦٩ ـ ١٨٣٣) کە ماوەیەکی زۆری لە هندوستان و ئێران بردۆتە سەر یەکەم ئەوروپایی‌یە دەسنوسی «شەرەفنامە»ی دەسکەوتووە و کەڵکی لێی وەر گرتووە بۆ دانانی بەرگی دووەمی ئەو کتێبەی کە بۆ مێژوی ئێران تەرخان کراوە.[٣] دوای مالکۆلم بە دەوروبەری بیست ساڵێك مێژونوسی فەرەنسەیی کاترمێر کەڵکی زۆری لە «شەرەفنامە» وەرگرت بۆ دانانی ئەو کتێبەی کە ساڵی ١٨٣٦ لە پاریس بە ناوی «مێژوی مەغۆلەکانی ئێران»ەوە بڵاوی کردەوە. «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی زۆر زو سەرەنجی رۆژهەڵاتناسانی رووسی راکێشا خ.د. فرێن یەکەمین زانای رووسی بو کە ساڵی ١٨٢٦ لە یەکێك لە رۆژنامەکانی پێتەرز بورگدا باسی «شەرەفنامە»ی وەك «سەرچاوەیەکی مێژویی یەکجار گرنگ» کرد. هەر ئەو

١- بڕوانە: «کورد لە مێژوی دراوسێکانیدا. سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی»، وەرگێڕانی سەعید ناکام. کوڕی زانیاری کورد. بەغدا. ١٩٧٩، ل ٧٤، ٩٧، ١٠٣، ١٩١، ١٩٢، ٢٣٢، ٢٣٤، ٢٧٨، ٢٨١.

٢- بڕوانە: ژ.س. موسەلیلیان. بیبلیۆگرافیای کوردناسی‌ی. بە زمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٣، ل ٥٥.

٣- j. Malcolm, the histors of persia form the early period to the present time, 24 Vol. 2. London 1815.

سالەم. ڤوڵکۆڤیش بە درێژی باسی «شەرەفنامە»ی کردووە.[1] پاش سێ ساڵ فرێن لە یەکێك لە نوسینەکانیدا دیسان هاتۆتەوە سەر باسی «شەرەفنامە» و داوای کردووە بە زوترینکات دەقی فارسێکەی بڵاو بکرێتەوە بێدواخستن وەربگێرێتە سەر زمانیکی ئەوروپایی. دوابەدوای فرێن ژمارەیەکی تر لە رۆژهەڵاتناسانی روسییا داوای بڵاوە کردنەوە و وەرگێرانی «شەرەفنامە»یان کرد.

زانا و کاربە دەستی کۆڕی زانیاری روسییا ڤلیامینۆف زێرنۆف (١٨٣٠ - ١٩٠٤) ئەرکی بڵاو کردنەوەی «شەرەفنامە»ی بە فارسی گرتە ئەستۆی خۆی و ساڵی ١٨٦٠ بەرگی یەکەمی بە پێشەکییەکی بیست لاپەڕەیی بە نرخەوە بە زمانی فەرەنسەیی بڵاو کردەوە. دو ساڵی پێ نەچو بەرگی دووەمیشی لەگەڵ پێشەکی یەکی فەرەنسەیی حەوت لاپەڕەییدا بڵاو کردەوە.[2] ئەم کارە هێند لە پایەی زانستیی ڤلیامینۆف زێرنۆفی بەرز کردەوە کە نازناوی بەرزی ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری روسییا لە سەری پێدرا.

لە ئەوروپا سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە «شەرەفنامە» بۆ یەکەم جار لە لایەن گ.أ. باربەوە وەرگێرایە سەر زمانی ئەڵەمانی و بەرە بەرە لە نیوانی ساڵانی ١٨٥٣ و ١٨٥٩ دا لەگەڵ پێشەکییەکی وەرگێر دا بڵاو کرایەوە. پرۆفیسۆر ف.ب. شارموا ٣٠ ساڵ کاری بێوچانی بۆ وەرگێرانی بەرگی یەکەم و دووەمی «شەرەفنامە» بۆ سەر زمانی فەرەنسەی تەرخان کرد و لە چوار بەرگی سەر بە خۆدا بڵاوی کردنەوە. شارموا ساڵی ١٨٦٨ بەشی یەکەمی بەرگی یەکەم و ساڵی ١٨٧٠ بەشی دووەمی بەرگی یەکەم و ساڵی

١- ك.ك. کوردوییڤ. کوردناسی. - «موزەخانەی ئاسیایی - لقی لێنینگرادی دەزگای رۆژهەڵاتناسیی کوڕی زانیاری سۆڤیت». مۆسکۆ. ١٩٧٢، ل ٣٨٦ - ٣٨٧.

٢- کاتی خۆی کوڕی زانیاری کورد هەر دوکیانی دەس کەوت.

١٨٧٣ بەشی یەکەمی بەرگی دووەم و ساڵی ١٨٧٥ بەشی دووەمی بەرگی دووەمی لە پیتەرزبورگ چاپ کرد. وەك.ی. ڤاسیلیڤا دەڵێت ئەو کارەی شارموا «تا ئیمرۆش نرخی زانستیی خۆی لە دەست نەداوە».[١] هیچ کاتێك بایەخی «شەرەفنامە» وەك سەرچاوەیەکی گرنگ و رەسەن کەم نابێتەوە. لێرەدا ئەوەندە بەسە کە ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤێت ـ لقی لێنینگراد لە سەرەتای شەستەکانەوە ڤاسیلیڤای کاربەدەستی بۆ وەرگێڕان و لێکۆڵینەوەی هەر دو بەرگی «شەرەفنامە» تەرخان کرد. ڤاسیلیڤا ساڵی ١٩٦٧ بەرگی یەکەم و ساڵی ١٩٧٦ بەرگی دووەمی «شەرەفنامە»ی بە دو پێشەکیی قووڵەوە بڵاو کردەوە. رۆژهەڵاتناسانی سۆڤێت و دەرەوە ئەم کارە بەهادارەی ڤاسیلیڤایان بەرز نرخاند.[٢] هەرچی ئامۆژگاری گەلانی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەراستی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێتە «شەرەفنامە»ی کردە باسی نامەی دوکتورای م. شەمسی کە ساڵی ١٩٦٧ تەواوی کرد.[٣] دوکتور شەمسی جگە لە نامەی دوکتوراکەی زنجیرەیەك وتاری زانستیشی دەربارەی شەرەف خان و «شەرەفنامە» بڵاو کردوتەوە. وەك «مێژونوسی کوردی بە ناوبانگ شەرەف خانی بدلیسی»[٤] و «باسی راپەرینەکانی سەدەی شازدەمینی هۆزە کوردەکان لە شەرەفنامەدا».[٥] رون کردنەوەی باسەکانی جگە لە «شەرەفنامە» دوکتور شەمسی ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی کۆنی وەك «نزهةالقلوب»ی حمداللّٰەالقزوینی و

١- «شەرەفنامە»، چاپی رووسی، بەرگی یەکەم. ل ٢٣.

٢- بە وێنە بڕوانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیا و ئەفریقا»، بە زمانی رووسی، مۆسکۆ، ژمارە شەش، ١٩٦٨، ل ٢٠١ـ٢٠٢.

٣- بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٥.

٤- بڕوانە گۆڤاری «هەواڵەکانی کوڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێت» باکۆ، ژمارەیەك، ١٩٦٧، ل ٦٧ ـ ٧٢.

٥- هەمان سەرچاوە، ژمارەیەك، ١٩٦٨، ل ٤ ـ ٦٤.

بەرهەمی مێژونوسانی سەردەمی شەرەف خانی وەکی قازی ئەحمەدی غەفاری بە کار هێناوە.

دەقی فارسی‌یەکەی «شەرەفنامە» لە قاهیرە و شوێنی تریش چاپ کراوە، هەر وەها بەرگی یەکەمی تا ئێستە دو جار بە عەرەبی بڵاو کراوەتەوە، جاری یەکەمیان ساڵی ١٩٥٣ و جاری دووەمیان ساڵی ١٩٥٨ لە بەغدا بەرگی دووەمیشی یەك جار بە عەرەبی ساڵی ١٩٦٢ لە قاهیرە بڵاو کراوەتەوە.[١] بە داخەوە دوای هەموان «شەرەفنامە» سەرنجی خاوەنی راستەقینەی خۆی راکێشا. ئەگەر کارەکانی مەلا مەحمودی بایەزیدیی لێ دەربکەین تا سەدەی بیستەم خوێندەوارانی کورد بایەخێکی ئەوتۆیان بە «شەرەفنامە» نەداوە. لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا دو زانای کورد (خوالێخۆشبو مامۆستا محەممەدعەلی عەونی و مامۆستا جەمیل بەندی رۆژبەیانی) «شەرەفنامە»یان بە زوانی عەرەبی بڵاو کردەوە. ساڵی ١٩٧٢ هەژاری شاعیر بە یاریدەی «کۆڕی زانیاری کورد» کە لێنێکی زۆر گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕ کردەوە بەوەی بە زوبانی کوردی «شەرەفنامە»ی لە بەرگێکی جوان و رازاوەدا بڵاو کردەوە. هەژار بەو کارە گەورەیەی قەرزی نیشتمانی بە سەر خۆیەوە نەهێشت.[٢] ناوی هەندێ لە زانایانی بدلیسی: شێخ ئەبو تاهیری بدلیسی لە پیرانی دەستگیری سەدەی نویەمە کە جامی لە نەفەحاتدا یادی کردوە و ئەوی بە یەکێ لە ئەولیای گەورە داناوە، مەولانا حوسامەدینعەلی بدلیسی کە تەریقەتی دەچێتەوە سەر عارفی رەببانی عەمارياسر بدلیسی و لە ٩٠٠ وەفاتی کردوە و خیوی جامع‌التنزیلە لە ٥ جەڵدا لە تەفسیری قورئاندا، مەولانا شاحوسین بدلیسی کە لە بدلیسدا مزگەوت و

١- دوایی دێینەوە سەر ئەم باسە.

٢- ئەم باسەمان بە تەواوی لە مێژوی نوسراوی دوکتور کەمال مەزهەر ئەحمەد پەرەی ١٠٤ تا ١٢٦ چاپی ـ ساڵی ١٩٨٣ زاینی وەرگرتوە، خوا لە کەندوکوسپ ئەو زانا مێژوزانە بپارێزێ (شەپۆل).

خانەقای بوە و ١٢٠ ساڵ ژیاوە و لە ئاخری سەدەی دەیەمدا وەفاتی کردوە. شوکری بدلیسی، شاعیر، وێژاوەر و مێژوزان بوە، مەولانا خزر بەبەی خێزانی بدلیسی لە هۆزی بابانە و لە بدلیس تەفسیر و فەرموده و فیقهی شافیعی بە دەرس وتۆتەوە و لە ١٠٠٥ وەفاتی کردوە، مەولانا موسابدلیسی لە سەرەتای سەدەی یازدەهەم لە بدلیس مودەریس بوە، مەولانا محەمەد زەرقی سۆفی بدلیسی کە مامۆستا و موفتی و عارفێکی گەورەی ساڵەکانی بەر لە ١٠٠٥ی مانگی بوە. ئەمیر شەرەف خانی بدلیسی خیوی مێژوی شەرەفنامە، مەولانا عەبدولخەلایق خێزانی بدلیسی کە شیخ‌الاسلامی بدلیس بوە و عارف و شاعیر بوە و لە سەدەی دەیەم ژیاوە و ئەمەش چەن شێعر لە قەسیدەیەکی ئەو زاتە:

دار و دەوەنی پڕ گوڵ باخ و رەزی پڕ میوە
دەشت و دەری رەنگیوە، کێو و کەژی خەمڵیوە
بدلیسە مەکۆی رازان بۆ دڵبەر و چاو بازان
پێک هێنەرە بۆ نیازان جێی پەسنە لە لای چازان

مەولانا عەبدورەحیم بدلیسی لە سەدەی ٨ ژیاوە و کتێبی لە زانینی مەنتیق داناوە و کۆبەی لە سەر مەتالیع هەیە.

مەولانا شێخ عەمماریاسر لە ساڵی (٥٨٢ = ١١٨٦) وەفاتی کردوە کە پیری دەستگیری شێخ نەجمەدین ئەحمەد کوڕی عومەری خەیوفی بوە کە نازناوی تامةالکبری (بەڵای گەورە) بوە و یاسر مریدی ئەبونەجیبی سوهرەوەردی بوە کە لە ساڵی ٤٩٠ وەفاتی کردوە. مەولانا عەبدڵلا بدلیسی رەشك لە سەرەتای سەدەی ١١ ژیاوە و مودەریسی فێرگەی ئیدریسیە بوە.

مەولانا کەمالەدین حەکیم ئیدریس بدلیسی. مەولانا محەمەد بەرقەلعی بدلیسی، موشتاق ئەفەندی بدلیسی، زانا، عارف و شاعیر بوە و لە ١٢٤٧ی مانگی وەفاتی کردوە.

ئەبوعەلی ئیسمایل قالّی دیاربەکری

٢٨٨ ـ ٣٥٦ مانگی = ٩٠١ ـ ٩٦٧ی زاینی[1]

قالّی بەر ئاوەژوی قیاس مەنسوب بە (قالیقلا) لە سەر وەزنی عالی سەرایە و یەکێکە لە شازەکانی دیاربەکر و مەنسوب بەو شارەیە.

ئەبوعەلی سمایل کوڕی قاسم کوڕی عیذون کوڕی هارون بەغدای، قالّی یەکێە لە زانایانی ئەدەب و وێژاوەری و لە لوغەت و بێژەزانین دا پێشەوایە و خاوەنی کتێبی ئەمالی: کتێبی (نەودار) و کتێبی (مقاتل‌الفرسان) و هی ترە.

ئەبوعەلی قالّی دیاربەکری لە گوندی (مەنازجیرد)ی، سەر بە دیاربەکرەوە لە سالّی ٢٨٨ کۆچی مانگی.و ٨٩٣ زاینی لە دایك بوە و [2]لە سالی ٣٠٣ بە کاروانی قالیقلا چۆتە شاری بەغدا و بە قالّی ناو بانگی دەرکردوە و لای مامۆستایانێکی وەکو زەجاج و ئەخفەشی گچکە و نەوتەوەیە زانستی وێژاوەری و ئەدەب فێر بوە و لە پاشان چۆتە ئەندەلوس و لای (مستنصرباللە) خەلّیفەی ئەمەوی پلە و پایەی بەرزی گیرکەوت و لە سالّی ٣٥٦ کۆچی مانگی و ٩٦٧ زاینی لە قورتوبە بارگەی بەرە و لای خوا تێکناوە.

مەنازجیرد یامەلازگرد شارێکە لە سەر فوراتی خۆرهەلّات لە نێزیك دەریای ـ وان ـ دایە و (قالّی قلا) سەر بە دیاربەکرە و لە نێوان تەرابۆزان و مەنازجیرد ـ ە ـسەمعانیش هەروای نوسیوە. بەلّام عیمادەدین کاتبی ئیسفەهانی لە مێژوی سەلجوقی دا نوسیویەتی: قالّی قلا ئەرزەن روم ـ ە.

ئەم زانایە چۆتە عێراق و لای ئەبوبەکر کوڕی دورەیدی ئەزودی و ئەبوبەکر کوڕی ئەنباری و نەفتەوەیە و لای کۆری دوروستوەیە خوێندویەتی و

---

١ - ئەعلامی زەرەکلی ج ١ لاپەڕەی ٣٢١ چاپی ٦ سالّی ١٩٨٤ز

٢ - ئەوە کە ئەبوعەلی قالّی دیاربەکری لە ٢٨٨ ی مانگی لە دایك بوە قسەی خاوەنی معجم‌الادبأ و عیون التواریخ و وەفەیات و ئەنباەالرواتە.

٢٥ سالّ لە شاری بەغا ماوەتەوە و لە شەعبانی سالّی ٣٣٠ کۆچی‌دا لە ڕۆژگاری ئەورەحمان ناسر چۆتە مەغریب و لە شاری قورتوبە نیشتە جێ بوە ولەبەر ئەوەی لە بەغاوە چۆتە ئەوێ، بە ئەبوعەلی بەغدادی ناو براوە.

کوڕی خەلدون لە بابەت نرخاندنی کتێبی (نەوادر) نوسیویەتی: لە ماموٚستایانی فەنم بیستوە کە بنچینەی وێژاوەری و ئەدەب لە چار کتێب دایە:

١ـ الادب‌الکاتب ی کوڕی قوتەیبەی کورد و کامیلی موبەدید و بەیان و تەبیینی جاحیز و نەواردی ئەبوعەلی قالّی دیاربەکری کورد، هەرچی لەم چار کتێبانە بەدەرە شاخە و وەچە و لق و پۆپەی ئەدەبن. قالّی (ئەبوعەلی) لە هەمو زانایانی خولی خۆی زیاتر لوغەت بێژە و نەحوی زانیوە و زانایان و ئەدیبان شێعری جاهیلیان لە ئەبوعەلی قالّی نەقلّ کردوە و کەس بە ئەندازەی قالّی شێعری جاهیلی لەبەر نەبوە. ئەبوعەلی قالّی لای موستەنسەر، کوڕی ئەورەحمان ناسر زۆر خۆشەویست و بە ڕێز بوە و ئەمالی لەوێ نوسیوە.

* بەناوبانگترین نوسراوی ئەبوعەلی قالّی دیاربەکری کتێبی: (نەوادر)ە. ـ لە ئەخبار و ئەشعار کە بە ئەمالی قالّی ناودارە.

* کتێبی: مەمدود و مەهموز ـ زانایان وتویانە تائێستا کتێبێ وا لەم بابەتەدا ،دانەنراوە میکرۆفیلمی لە خەزانەی ڕوبات دا و نوسخەیەکی ڕەنگینی هەیە و هەندێکی لی چاپ کراوە.[1] □ باریع لە نوعەت دا بە شێوەی حەرفی ئەلف و بێیە کە زۆربەی کتێبە نوعەتەکانی لەم کتێبەدا کۆ کردۆتەوە کە پێنج هەزار بەرگە. تەفسیری سبع‌الطوالّ.

* ئەمسال کە بە پێی ئەلف و بێتکە دانراوە.

* کتێبێك لە بابەت وشتر و .....[2] * کتێبێك لە بابەت خشلّ بۆ ئینسان و

١- ئەعلامی زەرەکلی ج ١ لاپەرەی ٣٢١ چاپی ٦ سالّی ١٩٨٤ز.

٢- فەرهەنگ:

ناوەکانی وشتر: دو جۆرن: ــ

.....

* کتێبێك له (فعلت و افعلت) و شەرح له سەر قەسایدی موعەللەقە.

☐ نوادر یا ئەمالی قالی.

☐ ئەمسال.

سەرچاوە:

نفح‌الطیب ٢ :٨٥ و بغیة‌الملتمس ٢٢٦ و فیات‌الاعیان ج ٦ پەڕەی ٢٠٤ و ٢٠٥ و ٢٠٦ ژمارە (٩٢) چاپی میسر و تەبەقەی ٢٠ و ابن‌الفرضی ١ :٦٥ و جذوة‌المقتبس ١٥٤ و الروض‌المطار - خ. و فهرسة‌ابن خلیفه ٣٩٥ و فیه‌اسمأ

← به وشتریان وت: کۆچەکت بو، لەوە لامدا وتی: خۆئەو بارەی خۆمە هەر لە خۆمە، وشتر: زۆر به قنیاتە.

جۆری یەکەم:

١- سایە: وشتری مەعمولی(نێر و مێ).

٢- دەیلاخ: کەتەمەنی تا یەکسالانە بێ: نێر و مێ.

٣- لۆکچە: نێری تا دوسالانە با قورتم ئەدرێنێ ئیتر لەوەولا لۆکی پێ دەلێن.

٤- ئاروانە: مێ‌یەی تا دوسالانە.

٥- لۆك: نێری لە دو سالانە بەرە و ژۆرتر.

جۆری دووەم:

٧- نەر و نەرمایە(جامباز).

٨- نەرچە: نێری تا یەکسالانە.

٩- نەر: کە تەمەنی لە دو سالە تێپەڕیبێ.

١٠- مایە: مێ‌یەی گەورە.

وشتر لە هەوای سارددا لە چلەی زستان بە بەران دێ و بەران دەکرێ.

لە ژێر زگی وشتری مایە و سایەدا مادەیەکی ڕەقی زۆر سەخت هەیە کە بۆئازار دانی دوژمن بە کار دێ.

شفرە لە چوار سالانە بە دوا لە وشتردا پەیا ئەبێ.

نەر و نەرمایە بە کارتر و ڕق ئەستورترن.

اكثر كتبه. و انباه‌الرواة ١ :٣٠٤ و دارالكتب ٧ :٩٤ و فى دائرة‌المعارف الاسلاميه ١ :٦٠٩ ـ ان (قالى قلا) هى التى كان يسميهاالبيزنطيون و تذكرةالنوادر ١١١. نه‌قل له ئه‌علام نوسراوی زه‌ره‌کلی ج ١ چاپی ٦ بیروت په‌ڕه‌ی ٣٢١ و ٣٢٢. سالی ١٩٨٤ ز راهنومای دانشوه‌ران نوسراوی سه‌ید عه‌لی ئه‌کبه‌ر بورقه‌عی په‌ڕه‌ی ٢٦٨ و ٢٦٩ به‌رگی دووه‌م چاپخانه‌ی تابش قوم، خ‌الذهبی: سه‌یر نوبه‌لا. ١ :١٥٤، ١٥٥، کوڕی شاکرالکتبی: عیون ته‌واریخ ١٢ :١/١٢٩، ١/١٣٠، کتاب فی‌التراجم ٣٨، عام ٧٤٣، زاهیریه، فهرس‌المؤلفین بالظاهریه. له ئه‌علامی ئه‌لمونجید نوسراوه له ٨٩٣ له دایك بوه و له ٩٦٧ له قورتوبه وه‌فاتی کردوه و ئه‌بوبه‌کر زوبه‌یدی شاگردی قالی بووه لاپه‌ڕه‌ی ٥٤٣ ئه‌علامی ئه‌لمونجید چاپی ٢٦ سالی ١٩٨٢ز.

یاقوت: معجم‌الادبأ ٧ :٢٥ ـ ٣٣، القفطی: کوڕی که‌سیر: البدایه ١١ :٢٦٤، ٢٦٥: سیوتی بغیةالوعاة ١٩٨، الزبیدی: موخته‌سه‌ر لوغه‌ویان و نه‌حویه‌یان ٣٨، کوڕی عیماد: شذرات‌الذهب ٣ :١٨، حاجی خه‌لیفه: کشف‌الظنون ١٦٥، ٢١٦، ١٣٨٣، ١٤٤٧، ١٤٦٢، ١٧٤٠، ١٧٧٨، عبدالله‌الکبری: ته‌نبیه له‌سه‌ر ئه‌وهام (ئه‌بوعه‌لی قالی دیاربه‌کری) فی امالیه، فهرس دارالکتب‌المصریه(٣ :٧ حمیدیه کتێبخانه ٥٧، کتێبخانه عاشر ئه‌فه‌ندی ٤٨ خوانساری: روضات‌الجنات ١٠٣، ١٠٤، تاریخ‌الفکرالاندلسی ١٧٢ ـ ١٧٤ مقدمه‌ی chiften vl: 226, Brockelmann: g, l: 139, s, l: 202, 203 arabes 681, 982, Ahlwardt:... verzei chniss der arabischen hands لکتاب‌التاریخ. م A. S. Fulton De Slane: Catalogue des manuscrits عمر یحی الکشاف ٣ :٣٤٨ ـ ٣٥٥. نه‌قل له معجم‌المؤلفین تراجم مصنفی الکتب‌العربیه نوسراوی عومه‌ر ره‌زا که‌حاله ج ٢ په‌ڕه‌ی ٢٨٦ و ٢٨٧ چاپی بیروت به‌رگی دووه‌م.

نوکته: ئه‌بو عومه‌ر- ی ره‌مادی له ساله‌کانی ٣٣٠ی مانگی و ٩٤٢ی

زاینی چۆتە لای ئەبوعەلی قاڵی دیاربەکری و نەوادری لاخوێندوە، جا کاتێ ئەبوعەلی قاڵی دیاربەکری قەسیدەی (لامیە)ی خۆی بو دەخوێنێتەوە سەری سورماوە، لەو هەمووە واژە جوان و فەساحەت و بەلاغەتە کە لەو شێعرانەدا بە کاری هێناوە، ئەم قەسیدە لە بەحری کامڵ دایە و سەعالیبی سی شێعری لە (یەتیمەی دەهر)ی خۆیدا نوسیوەتەوە کە هەر ئەونەشی ماوە لە ٣٠٠ تا ٣٥٠٠ی مانگی و ٩١٢ تا ٩٦١ی زاینی لە ئەندەلوس بووە کە ئەورەحمان ناسر خەلیفەی ئەمەوی لە مەشریقەوە ئەبوعەلی قاڵی دیاربەکری بانگ کردۆتە ئەوی .[1]

١- دایرةالمعارف اسلامی پەڕەی ١٨٠ تا ١٧٩ ج ١٠.

ئەمیر تەوەکول کامبوزیا کوردی زافەرانلو

١٢٨٢-١٣٥٣/٩/١٦

ئەم زانایە کوڕی ئەمیرباباخان موشیر دیوانە و لە تاران لە دایك بوە و بە فەیلەسوفی کەویر ناوداره و لە کوردانی زافەرانلوی قوچانە، سەرەتا و دەورەی‌ناوەندی: (موتەوەسیتە)ی لە تاران و مەشهەد خوێندوە و خوێندنی بەرزیشی لە تاشکەندی شورەوی لە رشتەی زانستی رامیاری دا تەواو کردوە.

کامبوزیا ئەکەوێتە بەر قارِ و قینی رەزاخان پەهلەوی و لە ساڵی ١٣١٤ی هەتاوی شار بەدەری ئەکەن بۆ زاهیدان و بە ناوی سەرۆکی‌یانەی دارایی زاهیدان دەس بەکار ئەبێ و دوای چەن رۆژ وازی لە کاری حوکومەت هێناوە و خەریکی و،کالەت بوە.

کامبوزیا زمانی کوردی قوچانی (کرمانجی ژورو) فەرانسەوی ، رووسی، ئالمانی، عەرەبی و فارسی و چەن زمانی تری ئەزانی.

کامبوزیا زۆر حەزی لە موتاڵای کتێب خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە ئەکرد.

رۆژنامەی کەیهان [1] لە ژێر سەر دێڕی: مەسائلی مەردومدا نوسیویەتی: دوای مەرگی کامبوزیا(فەیلەسوفی کەویر) هیچکەس دەسی ناگاتە کتێبخانەی سیستان و بەلوچستان، درگای ئەم کتێبخانە کە ٢٧ هەزار کتێبی بە نرخی هەیە حەوتوی جارێك ئەکرێتەوە.

لەم ناوەدا ٦٠ جەڵد کتێبی چاپی و ٢١ جەلد کتێبی خەتی نوسراوی کامبوزیا دانراوە.

ئەمیر حەسەن کامبوزیا یەکێك لە ٢٨ فرزەندانی ئەمیر تەوەکول کامبوزیا بەر پرسیاری ئەو کتێبخانە ئەڵێ: باوکم لە ساڵی ١٣١٤ کە بۆ زاهیدان دوور

١- پەرەی ١٥ رۆژی یەکشەمە ٢٧ی خاکەلیوە (نۆسان)ی ساڵی ٢٥٣٧ و ١٦ ئاوریلی ١٩٧٨ زاینی ژمارە/ ١٠٤٢٨

خراوەتەوە لە سێ کیلومیتری زاهیدان مەزرەعەیەکی سازدا و خۆی خەریکی کشت و کاڵ بوە و هەر جێگایە ئەم کتێبخانە گەورەی دامەزراندوە و بە وەسیەتی خوێشی هەر لەم شوێنەدا نێژراوە و هەر وەکو ئەزانن بە پشتکار و لێبڕان و لێ نەوینی خۆی لە ناو ئەم کەویرەدا چاڵاوی قوڵی لێ داوە و ئەم بیاوانە ویشکەی کردۆتە بۆستان و گوڵ و گوڵزار کە پڕ و تەڕیە لە گوڵ و ڕێحانە و بەرهەمی جۆربەجۆر.

خەڵکی زاهیدان زۆریان ڕێز بۆ کامبوزیا دائەنا و زۆریان خۆش ئەویست، زانایان و لێکۆڵەران لە ئێران و دەرەوە ئەچونە دیداری کامبوزیا و زانستی لێ فێر ئەبون، کامبوزیا هەر کاتێ ڕێی بکەوتایەتە شارێ، ئەوەڵ سەری لە کتێب فرۆشی قەدیمیەکان ئەدا تا بتوانێ باشترین کتێب خانەکەی بکرێ، لەم بارەوە کتێبخانەی کامبوزیا لە ناو دڵی کەویردا لە باشترین کتێبخانەکانی ئێران دێتەژمارە. خاوەنی کتێبی حەرەکەتی تاریخی کورد بۆ خوراسان ئەنوسێ: کامبوزیا لە ماوەی ساڵی ١٢٧٨ی هەتاوی لە تاران لە دایك بوە و لە کوردانی زافەرانلوە.[١] کەلاتەی میرزا بابا کە لە لایەن باوەگەورەی کامبوزیاوە ساز دراوە هێمان لە باشوری خور ئاوای قوچاندا ماوە.

کامبوزیا دوای دور خستنەوەی لە ساڵی ١٣١٤ هەتاوی بۆ زاهیدان لە کەنار کارێزێکی سوێر، کە لاتەیەکی: (مەزرەعەیەکی) کڕی و بۆ ماوەی چل ساڵ خەریکی کشت و کاڵ بو لەو موچە و مەزرایەدا کامبوزیا مرۆڤێکی عەجیب بو، خۆی ئەو موچەی وا سازدا و بە خۆی و ژنەکانیەوە هەر یەك لە سوچێك کار و باری کشت و کاڵیان ئەنجام ئەدا، لە شێوبڕین، وەردانەوە و چاندن و دروێنە کردن و دەسکەنە و گاو مانگا و ڕەشە وڵاخ بەخێو کردن، شیردۆشین، مەشکەژەندن، کەرە و ماست و پەنیر و کەشك دروست کردن و

١- حەرەکەتی کوردان بۆ خوراسان بەرگی ٢ لاپەرەی ١٤ تا ١٢ نوسراوی تەوەحودی چاپی ١٣٦٤.

گۆڵکاری و قەڵەمەلێدان و هەر کارێکی تر کە هەبوایی و بکرا ئەنجامیان ئەدا. کامبوزیا منالی زۆر بو، خۆی بە دەرس و دەوریان رائەگەیشت.

ئەم زانایە لە مێژوی خۆرهەلات دا، لە حیکمەت و ئوسول و دیانەتی ئیسلامدا زۆر کۆلیوەتەوە و زۆربەی لێکۆلینەوەکانی لە چاپەمەنی خۆرئاوایەکاندا لە چاپ دراون.

کامبوزیا رۆحێکی گەورەی هەبو لە شورەزارێکی بێ سنووردا موچە و مەزرایەکی سەر سەوز و پڕ پیت و بەرەکەتی سازدابو کە نشانەی وزەی ئینسان بەسەر تەبیعەت و سروشت دایە.

کامبوزیا لە سالی ١٢٨٢ی هەتاوی لە دایك بوە و لە ١٣٥٣/٩/١٦ی هەتاوی بارگەی بەرەو لای خوا تێکناوە و لە کەنار کتێبخانەکەی لە موچەکەی خۆی، نێژراوە، بەلام تەوەحودی کەلیم اللّه (ئوغازی) [1] نوسیویەتی لە ١٣٥٤ وەفاتی کردوە.

رۆژنامەی ئیتیلاعات [2] نوسیویەتی:.

ئەمیر تەوەکول کوردی زافەرانلو ناودار بە: (کامبوزیا) جوتیارێکی سادە، کە لە کەناری کەویری لوتدا لەگەل زانایانی پایە بەرزی جیهاندا نامەنوسی هەبو، چاوی لە دنیا پۆشی.

ئەو زانایە وەك جوتیارێکی سادە رۆژانە خەریکی کاری کشت و کال بو و عارەقەی ئەرشت و لە خێزەلان مەزرای پڕ پیت و بەرەکەتی ساز ئەدا و شەوانەش خەریکی خوێندنەوەی و تارگەلێك بو کە بە زوانی فەرانسەوی یا رووسی لە بابەت جوگرافیا و ئابوریەوە نوسرا بون... لە چلەمین رۆژی مردنی کامبوزیا، بلاو کردنەوەی ئەم هەوالە، بۆ رێز دانان لە مەردێکە دور لە

١- پەراوەی حەرەکەتی تاریخی بۆ خوراسان پەرەی ٥١٥.

٢- ژمارە/ ١٤٥٨٠ بە بۆنەی چلەمین رۆژی وەفاتی (کامبوزیا)وە.

هەراوهوریای شارەکان لە دنیایەکی پڕ شکۆ کە مەردانە و وردانە بۆ خۆی سازدا بو ئەژیا.

ئەم زانایە کتێبی بۆ بە دەس هێنانی زانست و مەعریفەت ئەخوێندەوە و زانست لەبەر زانست فێر ئەبو و زانستی نەدەکردە هۆی خۆ نوواندن.

کامبوزیا لە موچە (کلاتە)ی خۆیدا کتێبخانەیەکی ٢٣٠٠٠ کتێبی پێك هێنا بو، ئەویش نەك کتێبی عادی، بەڵکۆ کتێبی زۆر بە نرخ و عیلمی و هونەری، کامبوزیا هەر لەو موچە و مەزرایەوە، لەگەڵ زانایان و پسپۆڕان و هوزانثانانی دنیا نامە گۆڕکێ و موکاتەبەی ئەکرد.

بۆ ڕێزدانان لەو زانا فەرزانە(میهری کامبوزیا)ی کوڕی کە مامۆستای زانکۆی تارانە، لەگەڵ کوڕێ لە مامۆستایانی زانکۆی تاران و هەوال نێران و دۆستان و خزم و کەس و کاردا لە ڕۆژی چلەدا ڕێگای کەویریان گرتە بەر، زانایان و خۆرهەڵاتناسان و لێکۆڵەرانی زۆر بۆ دیداری کامبوزیا ئەم ڕێگایەیان بریوە. هەواڵ دەری ڕۆژنامەی ئیتیلاعات ئەنوسێ: ئێمە لەگەڵ خانم: شەوکەت مەعسومە خێزانی کامبوزیای ڕەحمەتیدا کە ٢٧ ساڵ تەمەنی بو وتووێژێکمان پێك هێنا، خانم شەوکەت مەعسومەی کامبوزیا وتی: (یازدە ساڵانە بوم شوم بە ئوستاد کرد، ئەودەمە وا باو بو کچ لە تەمەنی کەمدا مێردی ئەکرد، هێمان، ئەم باوە لە هەندێ هەرێمی بەلوچستاندا هەرماوە و باوە ئەو دەمە ئوستاد سی ژنی سیغە و دو ژنی ئەقدی هەبو.

هەر لە سەرەتاوە ئوستاذ بە منی فەرمو: (کتێب دەرسی ژیانە) بەم قسە منی بۆ دەرس خوێندن دنەدا و لە سەرەتاوە قورئانی فێر کردم و لە دواییدا بەرە بەرە فێری خوێندن بوم و بە کتێبخانەکەی ناسیاوی کردم.. خانم کامبوزیا هەروا ڕای گەیاندووتی: ئوستاد زۆری حەز لە لێکۆڵینەوە لە بابەت ئوسولی ئیسلام و نوسینی تەفسیری قورئان ئەکرد، سەرەڕای ئەوانە لێکۆڵینەوەکی زۆری لە مێژوی خۆرهەڵات دا ئەنجام داوە، کە ئەگەر ئەم کتێبەی چاپ کرێ بۆ

لێکۆڵەران و خۆرهەڵاتناسان زۆر بە کەڵك ئەبێ، (بالزان) لێکۆڵەری فەرانسەوی زۆری بایەخ بۆ ئەم لێکۆڵینەوە دائەنا و هەمیشە نامەی بۆ کامبوزیا ئەنوسی.

کامبوزیا سادە ئەژیا، جل و بەرگی سادەی لە بەر ئەکرد، سادە ئەدوا، بێدەعیە بو، فیزی نەبو.

نوێژی نەئەچو، لە پەروەردە کردن و فێرکردن و بار هێنانی مناڵەکانیدا زۆر ورد بو.

ئوستاد ٢٨ مناڵی بو کە لە وانە ٧ کوڕ و ٣ کچی لە من بو، لە بابەت نوسراوەکانییەوە ئەڵێن ٨٠ جەڵد کتێبی داناوە، هەر کاتێکیش کە لەو بارەوە پرسیاری لێ کراوە فەرمویەتی: (بۆ چاپیان هەر کاتێ چاویان پێدا ئەخشێنمەوە تێ ئەگەم نیازیان بە راستە و پاستە کردنی زۆرتر هەیە، تا کوێرە و کۆتەڵی بگیردرێ) یەکێك لە پەڕاوەکانی بە ناوی (بەلوچستان و هۆی وێرانی ئەوێ لە چاپ دراوە و لە میهری ١٣٥٩ لە تاران بڵاو کراوەتەوە.

سەرچاوە: ئەتراکنامە مێژوی جامع قوچان نوسراوی رەمەزان شاکری - چاپی ئەمیرکەبیر تاران ١٣٦٥ پەڕەی ٢٣٧ - ٢٣٤.

مەجلەی راهنومای کتێب جەڵدی ١٧ ژمارەی ٧، ٨، ٩ی ساڵی ١٣٥٣.

حەرەکەتی تاریخی کورد بۆ خوراسان پەڕەی ٥١٥ تا ٥١٢ نوسراوی کلیم‌اللّٰه تەوەحودی (ئوغازی) چاپی گوڵانی ١٣٦٤ هەتاوی بەرگی دووەم رۆژنامەی کەیهان پەڕەی ١٥ یەکشەمە ٢٧ خاکەلێوە (نۆسان)ی ٢٥٣٧ و ١٦ ئاوریلی ١٩٧٨ز ژمارە ١٠٤٣٨ و رۆژنامەی ئیتیلاعات ژمارە/١٤٥٨ و رۆژنامەی شەهادەی کوردی ساڵی ٤ ژمارەی ١٣٦ لە ٢٦ ئوتی ١٩٨٦ زاینی و ٤ خەرمانانی ٢٥٩٨ کوردی و ١٣٦٥/٦/٤ هەتاوی بە قەڵەمی (شەپۆل) ئەم شەرحە، حاڵە بڵاو کراوەتەوە.

ئەبوفیدا سمایل کوڕی ئەیوب

٦٧٢ - ٧٣٢ کۆچی ڕێکەوتی ١٢٧٣ - ١٣٣١

ئەبوفیدا سمایل خێوی حومات

مەلیك موئەیەد عیمادەدین ئەبوفیدا سمایل خێوی حومات کوڕی سوڵتان مەلیك ئەفزەل نورەدین ئەبو حەسەن، عەلی کوڕی سوڵتان مەلیك موزەفەر تەقی‌یەدین ئەبولفەتح، مەحمود کوڕی سوڵتان مەلیك مەنسور ناسرەدین ئەبولمەعالی، محەمەد کوڕی سوڵتان مەلیك موزەفەر تەقی‌یەدین ئەبو خیتاب عومەر کوڕی سوڵتان نوردەوڵە، شاهەنشا کوڕی سوڵتان مەلیك ئەفزەل ئەبوشوکر نەجمەدین ئەیوب، باوکی سوڵتان مەلیك ناسر، سەلاحەدین یوسف کوڕی ئەیوب کوڕی شادی کوڕی مەروانی کوردی هەزبانی روادی دوێنی (بتوین)ی کە میری دیمەشق بو و زۆری خزمەت بە مەلیك ناسر کرد لە شاری کرك و زۆری لەم بابەتەوە خزمەت کرد و مەلیك ناسریش کردی بەمیری حومات و شاری حەڵەب.

ئەبوفیدا کوڕی عەلی موزەفەری دووەمە و کوڕی تەقی‌یەدین مەحمود(برای سەلاحەدین) کوڕی نەجمەدین ئەیوب کوڕی شادی‌یە و لە ٦٧٢ مانگی و ١٣٣١ی زاینی لە حەمات بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە ئەڵێن: دوای تەواو کردنی ئاداب و بەراعەت و زانستی فیقە و پزیشکی و مێژو جوغرافیا لە جەنگی خاجدارەکانا یارمەتی مامی خۆی داوە و کافرانیان لە خاکی ئیسلام راوناوە و بۆ ماوەی ١٢ ساڵ لای مەلیك ناسر لە مەلیکانی میسرا بوە و لە ٧١٠ میری حومات بوە. جا دوای دو ساڵ چۆتە میسر و ناز ناوی مەلیك ساڵحیان پیداوە و لە ٧٢٠ ناز ناوی مەلیك موئەیەدی پێدراوە.

ناوی ئەبوفیدا و نوسراوەکانی لە زۆربەی کتێبە مێژو جواغرافییەکاندا هاتوە.

مێژو و ئەدەب و وێژاوەری و ئوسولی دینی زۆر خوێندۆتەوە و زۆر شارە زابوە و کتێبی زۆری لە زانستی فەلسەفە و پزیشکی و زانستی هەیئەت دا موتاڵا کردوە و شێعریشی وتوە.

بەڵام شاعیر نەبوە، موسیقی و سەرەتای سازلێدانی باش ئەزانی.

ئەبوفیدا ئەیوبی زۆر بۆ زانایان و مەلا و فەقێیان چاك بوە و چاکەی لەگەڵیان کردوە و لەوان نێزیك بوە و موچە و خەڵات و بەرات و مانگانەی بۆ ئەوان بریوەتەوە، هەروا بە پیاوەتی و پیاوانە هەستاوە و دانیشتوە. ئەبوفیدا زانا و وێژاوەر بوە و لە زۆربەی عیلم و زانستەکانی باوی زەمانی خۆیدا دەسێ باڵای هەبوە، لە زانستی تەفسیری قورئان و ئوسول و نەحو و سەرف و فیقە و هەیئەت و مەنتیق و فەلسەفە و پزیشکی و تاریخ و تەقویمی شاران و وڵاتاندا زانا و شارەزا بوە و لە ساڵی ٧٣٢ کۆچی مانگی و ریکەوتی ١٣٣١ زاینی لە دیمەشق بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە.

نەسرەکانی ئەبوفیدا:

١ـ موختەسەر لە ئەخباری بەشەردا چاپکراوە و بە مێژوی ئەبوفیدا ناودارە و کراوەتە فەرانسەوی و لاتینی و هەندێکیشی کراوەتە ئینگلیسی.

٢ـ تەقویم بولدان لە دو بەرگدا چاپکراوە و خورهەڵات ناس رینۆ(Beinaud) کردویەتە فەرانسەوی.

٣ـ تاریخی دەوڵەتی خوارەزمی چاپی.

٤ـ نەوادری زانست لە دو بەرگ دا.

٥ـ کەناش خەتی لە زانستی نەحو و سەرف دا.

٦ـ مەوازین و چەن پەراوەی تریش.

٧ـ حاوی سەغیری قەزوینی لە فیقهدا کە کردۆتە شێعر: هونراوە.

٨ـ مەنزومەی کافی‌یەی کوڕی حاجیب لە نەحودا.

سەرچاوە: دائرةالمعارف بستانی و بەرکولی بەرگی ۱ کتێبی موختەسەر لە ئەخباری بەشەردا چاپی ساڵی ۱۳۷۵ کۆچی و ۱۹٥٦ زاینی نوسراوی ئەبوفیدا پەڕەی ٥ و ٦.

خەتی: ئەسنەوی: تەبەقاتی شافعی ۷۸ر۲۷۹۰۲ر۱۰ فهرس موئەلفین بالظاهریه. چاپی: کوڕی حەجەر: دورەری کامینه ۱: ۳۷۱ و ۳۷۳ و کوڕی کەسیر: بدایه و نهایه ٤: ۱٥۸ و کوڕی شاکر کاتبی فوات‌الوفیات ۱ :۱٦ و ۱۹ و روض المناظر، فی حوادث سنەی ۷۳۲ و آداب اللغه ۱۸۷:۳ و الفهرس‌التمهیدی ۲٥۳ و سُبْکی تەبەقاتی شافعی ٦: ۸٤ و ۸٦ و کوڕی تفری بردی: النجوم‌الزاهره ۹: ۲۹۲ و ۲۹٤، تاریخی کوڕی وەردی ۲: ۲۹۷، کوڕی عیماد: شذرات‌الذهب ٦: ۹۸ و ۹۹، حاجی خەڵیفه: کشف الظنون ۱: ٤٦۸، ٦۲۷، ۱۳۷٤، ۱٤٦٥، ۱٥٥۳، ۱٦۲۹، فهرست خدیویه ٥: ۳۷، بەغدادی:ایضاح المکنون ۲: ۳۸۲، کوبرلی زاده محەمەد پاشا کتبخانه سنده، ٦۰، کتبخانه بشیرآغا ۳٥، فهرس دارالکتب المصریه ۸: ۲۲٦ ، ۲۲۷ محەمەد کورد عەلی قەدیم و حەدیث ۲۷۰ ـ ۲۷۳ له دایرةالمعارف ئیسلامیه ۱: ۳۸٦ نوسراوە ئەوەی وا له تەقویم بولدانی ئەبوفیدا له چاپ درابێ چەن جوزوی موتەفەریقەیه و فی جغرافیة ملطبرون ۱: ۱٤٤ کەلام له سەر ترجمانی تەقویم بولدان و تەبەقاته القدیمه، نەقڵ له ئەعلامی خەیرەدین زەرەکلی ج ۲ پەڕەی ۳۱۹ چاپی ٦ ساڵی ۱۹۸٤ز وە نەقڵ له معجم المؤلفین ج ۲ چاپی بێروت پەڕەی ۲۸۲ و ۲۸۳ نوسراوی عومەر رەزا کەحاله و بارون ماك کوکین دیلان: مقدمه تقویم البلدان...(شەپۆل)

maouscrits arabes 1: 287, 288, 393, Brockelmann: s, II: 44

arabes de I Escu rial 3: 179, 180, De Slane: Cataiogue des

Brockelmann: Encyclopedie de I *islam, I: 88, Les manuscrits

ئەدیبی عەللامە حاجی مامۆستا مەلاحەسەن

ژیان ناپسێتەوە، تەبیعەت ئەستێور و قسر نابێ، رۆژ و مانگ و ساڵ و چەرخ بە دوی یەکدا رێچکە دەبەستن، زۆر، حەسەن ناو، لە دایك دەبن و چاو دەکەنەوە و، دەگەنێ، بەڵام کەم حەسەن دەبنە حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ـ ی ـ ئەدیبی بە قسە کردن نییە، فیداکاری و گیانبازی و لە خۆ بوردنی دەوێ، کە لە فەقێیەتی دا، شەو نخونی بکێشێ تا زانست و زانیاری و مەعریفەت فێر بێ. بەڵێ: دەس لە خۆ بەردانی دەوێ، تا مرۆڤ بتوانێ بە تاڵی و سوێری رابێ و لەگەڵ سەختی بەرەنگار بێ، تا بتوانێ بۆ بەدەس هێنانی زانست و عیلم و مەعارف بە راتبەی فەقێ رەحمەتو، لێ بێ رابێ و بتوانێ لە راست ئەو هەموە، تەنك و کەند و کۆسپەدا ملە بە مڵانی بکا و نەترسێ و کۆڵ نەدا و نەبەزێ و ئەم گوندا و گوند و ئەم شارە و شاربۆ فێر بونێ فەرهەنگ و زانست هەڵوە دا بێ. زۆربەی مەلا و فەقێ وڵاتی کوردەواری بەم جۆرە سەختە خوێندویانە و لە گۆشەی مزگەوتێك یا کونجی خانەقایەك بە کوێرەوەری و نانی گاڵ و نانە رەقەی ناو فەقێیان دەرسیان خوێندوە و پێگەیون و خزمەتیان بە دینی پیرۆزی ئیسلام و زانست و فەرهەنگی کوردەواری کردوە.

حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ئەدیبی ئینسانێکی واقیعی و مەلایەکی خاوەن را و تەگبیر و ئاقڵ و ژیر و زانا و مەند و قوڵ و قسەزان و مەجلیس خۆشە و لە عیلمی مەنتیق و حیکمەت و کەلام و تەفسیری قورئان و مەعارفی ئیسلامیدا زۆر زانایە و روناك بیرێکی تەواوە و لە باری رامیاری و کۆمەلایەتی و ئابوری و فەرهەنگییەوە، خاوەن بیر و ژیرە و، زۆر حەز دەکا خەڵك لە بێفەرهەنگی

و نەزانی و نەخوێندەواری رزگار بکا، چون بە فەقی‌یەتی ژیاوە، دەردی نەداری و هەژاری و بن دەس بون باش ئەزانێ.

حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ئەدیبی لە ساڵی ١٣٠٠ هەتاوی لە شاری سەقز (بەرزە) لە دایك بووە و لە ساڵی ١٣٢٢ هەتاوی لە فێرگەی باللك لای مامۆستا: زانای ناودار مەلاباقر- رەحمەتی ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتوە و بۆ ماوەی ٨ ساڵ لە تورجان مودەریس بووە [1] (شەپۆل) لە ساڵەکانی ٣٤ و ١٣٣٥ی هەتاوی لە تورجان فەقێ‌ی ئەم مامۆستا زانایە بوە و زانستی مەنتیقی لا خوێندوە.

تەمەنی موبارەکی حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ئەدیبی ٦٧ ساڵە حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ئەدیبی لای مەلاکامل نەخشبەندی و مەلارەحیم هەوشار و لای مامۆستا مەلاحسام‌الدین ماجدی برای حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ماجدی دەرسی خوێندوە و لە سەرە تاوە، لە دەرە زیارەتی خوار و مەلای مودەریس بووە و، سەرئەنجام لە تورجانەوە تەشریفی موبارەکی چۆتە شاری سەقز، سەر خانەقا و لە دواییدا بۆتە ئیمام جومعە و مودەریس و حاکمی شەرعی شاری سەقز، شوکر بۆ خوا حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ئەدیبی ئێستا لە حاڵی ژیاندایە و بە عیلم و زانست و پەند و مەوعزە و تەدریس فایدە بە مسوڵمانان دەگەیێنێ و دڵیان بە نوری زانست و زانین نورانی دەکا، خوا نمونەی ئەم جۆرە مەلا زانا و گەورانەی وەك حاجی مامۆستا مەلاحەسەن ئەدیبی و حاجی مامۆستا مەلاعبداللە محەمەدی بپارێزێ تا زیاتر بە مسوڵمانان خزمەت بکەن.

سەرچاوە: ئەم مەوزوعە لە پەڕاوەی دانشمندان کورد لە خزمەتی عیلم و

١- بروانە: ژیناوەری زانایانی کورد... یا گنجینەی فەرهەنگ و زانست لاپەڕەی ٤٤٧ چاپی تاران ساڵی ١٣٦٤ هەتاوی.

دیندا بە فارسی چاپ کراوە.

رۆژنامەی شەهادەی کوردی ٩ ژوئیەی ١٩٨٨ز وە ١٨ی گەلاوێژ (گرِان)ی ١٣٦٧ی هەتاوی ژمارەی ٢٢٨ بە قەڵەمی (شەپۆل).

ئاوات

بەڕێز سەییدکامیل شائیمامی ئاوات

١٢٨٢ ـ ١٣٦٨ هەتاوی

خواناس و عارف و شاعیر و ئیماندار ناو بە دەرەوەی بەڕێز سەییدکامیل شائیمامی زەنبیلی (ئاوات) لە ساڵی ١٢٨٢ هەتاوی لە ناویەك بنەماڵەی گەورەی سەر بە رماڵ و ئیرشاد و عالم و زانا لە دایك بوە، ئەم زانا خواناسە مەتین و بە ویقار و گەورە و دیندارە، نازناوی (ئاوات)ی لە شێعروتن دا بۆ خۆی هەڵبژاردوە، لە راستیشدا ئاوات و هیوایە بۆ شێعر و ئەدەب و هونەری کوردی. خوا ئەم زانا فەرهەنگ پەروەرە گەورە ببەخشێ.
ناوی باوکی کامیل‌شا، خوالێخۆشبو حەزرەتی سەیید عەبدوالحەکیم کوڕی سەید عەبدول کەریم زەنبیلە، کە هەر دوکیان لە رێبەران و بە رێوە بەرانی تەریقەتی نەخشی و قادری بون. کامیل شا لە ساڵی ١٣٩١دا لە لای مەلامەحمودی ناودار بە مەلاڕەشە لە گوندی زەنبیل دەسی کردوە بە خوێندن و، کتێبە و ردیلەکانی عەرەبی و فارسی ئەو سەردەمەی خوێندوە جا پاش دو ساڵ لە خزمەت کاکی خۆیدا: حەزرەتی حاجی سەیید محەمەد نورانی شێخی زەنبیل چۆتە خزمەت مافی خۆی: حەزرەتی حاجی بابا شێخ سەیادەت لە ئاوایی جەمیان و دو ساڵیش لەم فێرگە خوێندویەتی و لەوێشەوە چۆتە فێرگەی تورجان لای حاجی مامۆستا: (مەلاسادق واثق باللّه) و لە دواییدا لەگەڵ شاعیری پر هەست و ورد و ناسك خەیاڵی کورد عەباس حەقیقی: چونەتە گوندی باغچەی سەر بە شاری مەهاباد لە فێرگەی زانای خواناسی گەورە مامۆستا ملاسەییدکەریم مودەریس بۆ خوێندن و خەریکی شێعر و تنیش بون. لە ساڵی ١٣٠٩ کامیل شا، لەبەر نەخۆشی باوکی ناچار دەس لە خوێندن هەڵدەگرێ و ژن دێنێ، لە ساڵ ١٣١٣ هەتاوی باوکی بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە و کامیل شایش دوای ساڵێك چۆتە ئاشی چۆمی زەنبیل و ساڵێك لەوێ خەریکی

کشت‌وکاڵ بوه.

کامیل شا لە سەرەتای ژیانیەوە بە چەك و دەس و قەڵەم و شێعروتن بە دژی رژێمی حەمەرەزا شا کاری کردوە و راپەریوە و لە ٢ی رێبەندانی ١٣٢٤ی هەتاوی لە گوندی گەردیگلان مامۆستا حاجی مەلاعەبدوالڵە محەمەدی مودەریسی ئەوێ بوو، شەپۆل و مەلاعەبدولکەریم شاریکەندی لەو سەردەمەدا لەوێ فەقێ بون. کامیل شا لە ساڵی ١٣٢٥ کە لە گوندی گەردیگلان بو بە هۆی کرێگیراوانی رژێمی حەمەرەزای پەهلەوی (دەرکراو) خرایە بەندیخانە و دوای دو ساڵ ئازاردان بەندیخانەکانی (بۆکان)، (ورمێ) و (مەهاباد) لە ساڵی ١٣٢٧ی هەتاوی ئازاد کرا لەو ماوەی وا زیندان بوە، کاکی پیاوانە و کوردانە دەسی.داوەتە باڵی و سەرپەرەستی خاو خێزانی کامیل شای بە ئەستۆ گرتوە و (ئاوات) لە ساڵی ١٣٢٩ ماڵی چۆتە جەمیان و لە ساڵی ١٣٣٠ باری کردۆتە گوندی زەنبیل و لە ساڵی ١٣٣٣ ماڵی چۆتە شێخ چۆپان. هەر لەو ناوچەیە و لە ساڵی ١٣٣٣ بەمەلاوە چۆتە (قاقڵاوا)ی لای زەنبیل تا لە سەعاتی ٧ و ١٠ دەقیقەی رۆژی یەکشەمە لە ١٣٦٨/٦/٥ی هەتاوی بارگەی هەر لەو گوندە بەرەولای خوا تێکناوە هەر خەریکی عیبادەت و دینداری و شێعروتن و کاری کشت‌وکاڵ بووە.

ئاوات و شیعرەکانی

ئاوات کە بە شاعیرێکی دیندار و پوختە و داهێنەر و و پڕ هەست و ناسك خەیاڵ و ئاگادار و نیشتمان پەروەر و عارف و خواناس دەناسرێ، شێعرەکانی بە تێکرا پڕ و تەژین لە واتای ورد و جوان و ناسك و دڵ و دەرون لاوێن و رۆح بزوێن، لە ناو شێعرەکانیدا شێعر و غەزەلی وێنەی غەزەلە ئاسمانی‌یەکانی (نالی و مەحوی)مان زۆر دێنە بەر چاو کە ئەبنە هۆی روناکی گلێنەی چاو لە شیرینی و دڵگیریدا غەزەلە جوان و دڵ پەسەندەکانی (حەمدی)مان ئەخاتە بیر و، دڵ و مێشکمان ئاو و زاخاو ئەدا و تەلی دڵ و دەرون تەکان ئەدا و مرۆڤ بەرەوئاسمانی بەرزی بیر و ئەندێشەی جوان و رەنگینی واتای پڕ واتای خۆی رائەکێشێ و ئەباتە دوندی مانا و ئەندێشەوە.

کری شێعرەکانی مامۆستا(ئاوات) تار و پۆیەکەی لە ئاورێشمی گشت و خاوە، ئەڵێی کوڵکە زێرینەی تەنراوە.

چونکا هەمو کەرەستەی شێعرەکانی خۆماڵیە و لە واتا و بیری نامۆ و نەبان دورە پەرێزە.

مامۆستا(ئاوات) چون لە ناو بنەماڵەیەکی گەورە و فەرهەنگ پەروەر و دیندار و عاریف و خواناس لە دایك بوە و پەروەردە کراوە و دڵ و مێشکی بە زیکر و ناوی (اللّٰه و محمد «د ـ خ») پاراو کراوە، لە شێعرەکانی بۆنی خۆشی خواناسی و عیرفان و زانست و زانینی لێ ئەبارێ و ئەڵێی لە ناسکی و دڵ سوتاوی لە شاعیری حەکیم و گەورە و خواناس و فەیلەسوف و عارف گەورەی کورد عەبدورەحیم مەولەوی یا مەحوی ئیلهامی وەرگرتوە، جا ئەوەیە کە ئەو هەمو شێعر و غەزەلە خوشیك و پڕ واتاو و رەنگینانە لە بیر و ئەندێشەی پاك و خودایی ئەو هەڵ قوڵاوە و تافگە و قەڵپەزەی کردوە.

ئەگەر چاوێك بە دیوانەکەی کامیل شادا بخشێنین دەبینین کە بەشی زوری

شیعرەکانی لە ستایشی خوا و پێغەمبەر و دین و ئایینە، ئەم جۆرە شیعر وتنانە هەر لە مامۆستا(ئاوات) دەکاڵێتەوە.

شیعر و هۆنە:

ئـەتـۆ حـەکـیـمـی هـەمـو دەرد و دافـیـعـی ئـەلـەمـی
ئـەتـۆی کـە شـافـیعـی خـاوەن گـونـاهـی زۆر و کـەمـی
ئـەتـۆی کـە رەحـمـەتـەکـەت گـرتـی دار و بـەردی وڵات
وە خڕ، دەکەی بە سەخاو بەزل، سفرەکەی حەتەمی
وجـودی تـۆ بـوە زیـبـی گـوڵ و دڵـی بـولـبـول
بـە بـونـی تۆوە گـەیشت، بـوو بـە نـوکـەر و خـەدەمـی
ونـەوشـە گـەردنـی خـۆی کـرد بـڵـنـد لـە راسـتـت زو
نـەسـیـمـی سـوبح سـەری کـرد نـەوی و دای قـەسـەمـی
کـە تـا وجـودی هـەیـە سـەرنـخـون و مـل کـەچ بـی
سـیـا پـەردە بـێ دائـیـم هـەتـاکـو دێ عـەدەمـی
کـە سۆسـنـیـش وەزمـان هـات بـڵێ مـنـیـش جـوانـم
سـەبـا بـە ئـەمـری جـەنـابـت شـەپـێـکـی دا لـە دمـی
تـەمـاشـا نـێرگـسـی خـۆش‌بـەخت چـۆنـی تـەرتـیـب دا
لـە لایێ حـوقـقـە و کـاغـەز، لـە لایـەکـیـش قـەڵـەمـی
لـەبـەر ئـەوە کـە بـنـوسێ لـە مـەدحـی تـۆ دەفـتـەر
بـێـتـە زیـبـی چـەمـەن، خـۆش بـێ هـاتـنـی قـەدەمـی

(ئاوات) لە هەمو جۆرە شیعرێکدا تەبعی خۆی تاقی کردۆتەوە بەڵام ئەبێ بڵێین مامۆستای غەزەلە، غەزەلی جوان بە بەژنی واتا و مەعنادا کردوە و هاو دەنگی لە ناو ئاهەنگ و واتاکانی غەزەلدا جوان بەدی هێناوە، غەزەلەکانی زۆر خونجاون، هەر ئەڵێی گوڵی تازە پشکوتوی دەم بەهارن کە شەونمی ورشەدار،